

सत्यमेव जयते

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
यांचा

महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या
अंमलबजावणीची परिणामकारकता यावरील अहवाल

लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

महाराष्ट्र शासन
वर्ष 2022 चा अहवाल क्रमांक 3

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
यांचा
महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान
सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची
परिणामकारकता यावरील अहवाल

महाराष्ट्र शासन
वर्ष 2022 चा अहवाल क्रमांक 3

अनुक्रमणिका

तपशील	संदर्भ	
	परिच्छेद	पृष्ठ क्र.
प्रास्ताविक		vii
कार्यकारी सारांश		ix
प्रकरण I		
प्रस्तावना		
चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा	1.1	1
महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचा कल	1.2	2
नागरी स्थानिक संस्थांची रूपरेषा	1.3	2
महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या प्रशासनाची संघटनात्मक रचना	1.4	3
प्रकरण II		
लेखापरीक्षा चौकट		
लेखापरीक्षणाची उद्दीष्टे	2.1	5
लेखापरीक्षणाचे निकष	2.2	5
लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि कार्यपद्धती	2.3	5
अभिस्वीकृति	2.4	6
अहवालाची रचना	2.5	7
प्रकरण III		
संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियमाच्या तरतुदींचे अनुपालन		
राज्यस्तरीय विधिविधानाची चौऱ्याहत्तराव्या संविधान सुधारणा अधिनियमासोबत तुलना	3.1	9

प्रकरण IV		
नागरी स्थानिक संस्थांचे सक्षमीकरण आणि त्यांचे कार्य		
राज्यामध्ये कार्यांचे हस्तांतरण	4.1	13
कार्यांच्या हस्तांतरणाची प्रत्यक्ष स्थिती	4.2	17
नागरी स्थानिक संस्थांच्या सक्षमीकरणासाठी संस्थात्मक कार्यतंत्र	4.3	22
जिल्हा नियोजन समिती	4.4	25
महानगर नियोजन समिती	4.5	26
प्रभाग समिती	4.6	27
क्षेत्र सभा	4.7	29
राज्य वित्त आयोग	4.8	29
प्रकरण V		
नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय संसाधने		
नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय संसाधने	5.1	35
नागरी स्थानिक संस्थांच्या महसुलाचे स्रोत	5.2	35
नागरी स्थानिक संस्थांचा नियुक्त महसूल	5.3	39
राज्य शासनाची अनुदाने	5.4	41
केंद्रीय वित्त आयोग अनुदान	5.5	45
नागरी स्थानिक संस्थांचे लेखे आणि लेखापरीक्षण	5.6	46
प्रकरण VI		
नागरी स्थानिक संस्थांमधील मानवी संसाधने		
कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता	6.1	47
कर्मचाऱ्यांची भर्ती	6.2	49

प्रकरण VII		
पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता		
पाणीपुरवठा सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता	7.1	53
मलनिःसारण आणि स्वच्छता सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता	7.2	59
अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता	7.3	64
निष्कर्ष	7.4	65

परिशिष्टे	संदर्भ	
	परिशिष्ट	पृष्ठ क्र
2015-16 ते 2019-20 दरम्यान चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील मालमत्ता कर संकलन कार्यक्षमता	5.1	69
चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाकडून लेखापरीक्षेची प्रलंबितता	5.2	71
उपार्जित पद्धतीने लेखे तयार न करणे	5.3	73
चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लोकसंख्येच्या तुलनेत मंजूर पदे	6.1	75
भारत सरकारने नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची साध्ये	7.1	77
नागरी स्थानिक संस्थांनी नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत साध्ये	7.2	79
भारत सरकारने नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची साध्ये	7.3	82
नागरी स्थानिक संस्थांनी नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत साध्ये	7.4	84
चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये अग्निशमन स्थानकांची कमतरता	7.5	87

प्रास्ताविक

मार्च 2021 रोजी संपलेल्या वर्षासाठीचा हा अहवाल भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद 151 अंतर्गत, महाराष्ट्राच्या राज्यपालांना सादर करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे.

नागरी स्थानिक संस्थांची लेखापरीक्षा भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्ये, अधिकार आणि सेवा शर्ती) अधिनियम, 1971, जो भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांना नागरी स्थानिक संस्थांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा करण्याचे आणि त्यावरील लेखापरीक्षा अहवाल विधानमंडळासमोर सादर करण्याचे अधिकार देतो त्यातील तरतुदीनुसार केली जाते.

2015-16 ते 2020-21 या कालावधीसाठीच्या ह्या अहवालात “महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता” या विषयावरील संपादनूक लेखापरीक्षेचे निष्कर्ष समाविष्ट आहेत.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी जारी केलेल्या लेखापरीक्षणाच्या मानकांनुसार लेखापरीक्षण करण्यात आलेले आहे.

टिप: मूळ इंग्रजी अहवालावरून अनुवादित; शंका समाधानासाठी कृपया इंग्रजी अहवाल पहावा.

कार्यकारी सारांश

कार्यकारी सारांश

1 जून 1993 पासून अंमलात आलेल्या संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 ने भाग IXए (नगरपालिका) आणि अनुसूची XII लागू केले. संविधान सुधारणा अधिनियमाने नागरी स्थानिक संस्थांना शक्ती आणि अधिकार प्रदान करण्यासाठी आणि बाराव्या अनुसूचीमध्ये समावेश असलेल्या 18 कार्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांच्या हस्तांतरणासाठी तरतुदी करण्यासाठी आवश्यक असलेले कायदे करण्यासाठी राज्य विधानमंडळाला अधिकृत केले. नगरपालिकांना शासनाच्या तिसऱ्या स्तराचा संविधानिक दर्जा देणे हे चौऱ्याहत्तराव्या संविधान सुधारणा अधिनियमाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होते. महाराष्ट्रात बृहन्मुंबई महानगरपालिका, राज्यातील इतर महानगरपालिका आणि नगर परिषदा आणि नगर पंचायती या तीन विधिविधानांद्वारे शासित केल्या जातात. चौऱ्याहत्तराव्या संविधान सुधारणेच्या अनुपालनासाठी सर्व तीनही अधिनियमांमध्ये सुधारणा केल्या गेल्या.

हे संपादनूक लेखापरीक्षण संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 च्या तरतुदी राज्यांच्या विधिविधानांमध्ये समुचित रीतीने समाविष्ट केल्या आहेत आणि नागरी स्थानिक संस्थांकडे मजबूत संस्थात्मक व्यवस्था/सोयी, पुरेसा निधी आणि त्यांना हस्तांतरित केलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी पुरेसे मनुष्यबळ आहे ह्याचे निर्धारण करण्यासाठी केले होते. 2015-16 ते 2020-21 ह्या कालावधीकरिता लेखापरीक्षण करण्यात आले आणि राज्यातील महानगरपालिका, नगर परिषदा आणि नगर पंचायतींचा समावेश असलेल्या 396 पैकी 44 नागरी स्थानिक संस्थांच्या अभिलेख्यांची चाचणी-तपासणी करण्यात आली. ह्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि अग्निशमन सेवा ह्या कार्यांचा लेखापरीक्षेत समावेश होता.

संपादनूक लेखापरीक्षेतील प्रमुख निष्पत्ती आणि शिफारशी

प्रकरण-निहाय लेखापरीक्षा निष्पत्ती खालीलप्रमाणे आहेत:

प्रकरण IV: नागरी स्थानिक संस्थांचे सक्षमीकरण आणि त्यांचे कार्य

18 कार्यांपैकी, नगर नियोजन, जमीन वापराचे व इमारतींच्या बांधकामाचे विनियमन, गलिच्छ वस्ती सुधार व तिचा दर्जा उंचावणे, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक आरोग्य आणि रस्ते व पूल या संबंधातील सहा कार्ये ही शासनसदृश (पॅरास्टेटल) अभिकरणांद्वारे केली जात होती, ज्यामुळे नागरी स्थानिक संस्थांकडे परिकल्पित हस्तांतरण आणि सक्षमीकरण असंहत(डायल्यूट) झाले.

(परिच्छेद 4.2)

महापौर व अध्यक्षाना कोणतेही कार्यकारी अधिकार नाहीत तर महानगरपालिकेचे महापौर आणि नगर परिषद/नगर पंचायतीचे अध्यक्ष हे दोघेही जनतेद्वारे थेट निवडले जात नाहीत.

(परिच्छेद 4.3.2)

औरंगाबाद महानगर नियोजन समितीने तिच्या गठनापासून म्हणजेच फेब्रुवारी 2015 पासून एकही सभा आयोजित केली नव्हती तर नाशिक महानगर नियोजन समितीने तिच्या गठनापासून म्हणजे जून 2016 पासून एकदाच जुलै 2016 मध्ये सभा आयोजित केली होती. नियोजन क्षेत्राची विकास योजना अद्याप तयार व्हावयाची होती.

(परिच्छेद 4.5)

प्रभाग समिति स्थापन करण्यात आणि सभा घेण्यात कमतरता होती.

(परिच्छेद 4.6)

राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यात विलंब, त्यांनी केलेल्या शिफारशी विचारात घेण्यात विलंब आणि स्वीकृत शिफारशीनुसार निधी हस्तांतरित करण्यात आलेल्या अपयशाच्या परिणामी नागरी स्थानिक संस्थांना निधी विलंबाने/कमी वितरीत झाला.

(परिच्छेद 4.8.1 आणि 4.8.2)

शिफारशी:

- **संविधानानुसार नागरी स्थानिक संस्थांना संपूर्ण हस्तांतरणासाठी शासनाने कालबद्ध कार्यवाही करणे गरजेचे आहे आणि त्यांच्या क्षेत्रामध्ये ही कार्ये पार पाडण्यासाठी त्यांना पर्याप्त स्वायत्तता द्यावी.**
- **महापौरांना कार्यकारी अधिकार देण्यासाठी व महापौर/अध्यक्षांना जनतेने थेट निवडण्यासाठी प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या शिफारशींवर राज्य शासनाने विचार केला पाहिजे.**
- **महानगर क्षेत्राच्या एकात्मिक विकासासाठी महानगर नियोजन समिती प्रभावीपणे कार्यरत होण्याची राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी.**
- **प्रभाग समित्या आणि क्षेत्र सभा स्थापन करण्यासाठी शासनाने पावले उचलावी व त्याच्या परिणामकारक कार्यक्षमतेची खात्री करावी.**
- **राज्य शासनाने नियत कालावधीमध्ये राज्य वित्त आयोग स्थापन करावा आणि शासनाकडे राज्य वित्त आयोगाचा अहवाल शीघ्रतेने सादर होण्याची सुनिश्चिती करावी. निश्चित कालमर्यादेत शिफारशी विचारात घेण्याची आणि स्वीकृत शिफारशींची त्वरित अंमलबजावणी करण्याची देखील राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी.**

- शहरी क्षेत्रातील व्यवसाय कर संकलनाचा विदा गोळा करण्यासाठी राज्य शासनाने यंत्रणा स्थापन करावी आणि त्यातील 50 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांना वेळेत हस्तांतरित होतील ह्याची सुनिश्चिती करावी.

प्रकरण V: नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय संसाधने

चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील 2015-16 ते 2019-20 दरम्यानचे मालमत्ता कर संकलन 53 टक्के होते, तर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची ह्याच कालावधी दरम्यानची संकलन क्षमता केवळ 28 टक्के होती. चाचणी-तपासणी केलेल्या 30 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी केंद्र आणि राज्य शासनांच्या मालमत्तेवर मालमत्ता कराच्याऐवजी शुल्क आकारणी केली नव्हती. चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 पैकी 34 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मालमत्तांचे भौगोलिक माहिती प्रणालीनुसार नकाशन पूर्ण झाले नव्हते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी फक्त तीन नागरी स्थानिक संस्था भांडवली मुल्यावर मालमत्ता कर आकारत होत्या.

(परिच्छेद 5.2.1)

2015-16 ते 2020-21 दरम्यान अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क वितरण करण्यामध्ये ₹ 1,220.22 कोटींची कमतरता होती.

(परिच्छेद 5.3.1)

2015-16 ते 2020-21 दरम्यान नगरपालिका सहायक अनुदान, तीर्थयात्रा कर आणि रस्ते अनुदान यांच्या वितरणात ₹ 2,679.15 कोटींची कमतरता होती.

(परिच्छेद 5.4.1, 5.4.3 आणि 5.4.4)

शिफारशी:

- केंद्र आणि राज्य शासनाच्या मालमत्तांवर सर्व नागरी स्थानिक संस्थांकडून मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी केली जाते याची खात्री करून घेण्यासाठी अंतर्गत नियंत्रण व्यवस्था बळकट करायला हवी. नागरी स्थानिक संस्थांकडून भांडवली मुल्यावर आधारित मालमत्ता कराची आकारणी आणि मालमत्तांचे भौगोलिक माहिती प्रणालीनुसार नकाशन कालबद्ध पद्धतीने करण्याची सुद्धा राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी.
- पाचव्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार, अतिरिक्त मुद्रांक शुल्काची संपूर्ण रक्कम, नागरी स्थानिक संस्थांना थेट प्रदान करण्याच्या यंत्रणेचा शासनाने विचार करावा आणि यादरम्यान, संकलित केली गेलेली संपूर्ण रक्कम नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित करण्याची व्यवस्था करावी.
- शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांना नियुक्त केलेला महसूल आणि अनुदान कोणत्याही विलंबाशिवाय पूर्ण वितरित करण्याची सुनिश्चिती केली पाहिजे.

प्रकरण VI: नागरी स्थानिक संस्थांमधील मानवी संसाधने

चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये कर्मचाऱ्यांच्या मंजूर संख्येत आणि लोकसंखेत पुष्कळ/व्यापक तफावत होती जी 0.35 प्रति हजार लोकसंख्या ते 15.46 प्रति हजार लोकसंख्या या श्रेणीत होती. चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मनुष्यबळाची कमतरता 31 टक्के होती.

(परिच्छेद 6.1)

लेखापरीक्षेच्या असे निदर्शनास आले की नगर परिषदांमधील सामान्य सेवांच्या अ, ब आणि क श्रेणीच्या निवडीसाठी सल्लागार प्राधिकारी म्हणून कार्य करण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाला देण्यात आली नव्हती. महानगरपालिका क्षेत्रांमध्ये कर्मचारी संवर्ग विकसित करण्याची पाचव्या राज्य वित्त आयोगाची शिफारस प्रलंबित होती.

(परिच्छेद 6.2)

शिफारशी:

- पाचव्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी लक्षात घेऊन शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांमधील मंजूर पदांच्या संख्येचे पुनरावलोकन करावे आणि रिक्त पदे कालबद्ध पद्धतीने भरली जातील याची खात्री करावी.
- सामाईक सेवांसाठी कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीसाठी सल्लागार प्राधिकरण म्हणून काम करण्यासाठी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाला जबाबदारी सोपविण्याची आणि महानगरपालिकांसाठी संवर्ग सेवांच्या विकासासाठी जलद कार्यवाही करण्यासाठी शासनाने कार्यवाही करावी.

प्रकरण VII: पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता

सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार 135 लिटर पाणी प्रति व्यक्ती प्रतिदिनाचा पुरवठा करणे आणि जलमापनाची 100 टक्के व्याप्ती हे चाचणी तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये अनुक्रमे 83 टक्के आणि 69 टक्के साध्य झाले नव्हते. चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 67 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाण्याच्या पुरवठ्याचे जलमापन केले नव्हते, तर 42 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाणी पिण्यायोग्य नव्हते. चाचणी तपासणी केलेल्या 89 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये आकारले जाणारे पाणी शुल्क पुरवठा खर्च पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे नव्हते, आणि 88 टक्के संस्थांमध्ये संकलन क्षमता 90 टक्क्यांहून कमी होती.

(परिच्छेद 7.1.1 to 7.1.5)

चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 पैकी केवळ एका नागरी स्थानिक संस्थेने मलनिःसारण जाळ्याच्या जोडणीचे व्याप्तीक्षेत्र पूर्णतः साध्य केले होते.

(परिच्छेद 7.2.2)

चाचणी-तपासणी केलेल्या स्थानिक संस्थांमध्ये अग्निशमन स्थानकांची 61 टक्के कमतरता होती.

(परिच्छेद 7.3.3)

शिफारशी:

- पाणीपुरवठा आणि मलनिःसारण सेवांशी संबंधित सेवा स्तर निकष साध्य करण्यासाठी शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांच्या सुमार कामगिरीचे पुनरावलोकन करावे आणि कालबद्ध पद्धतीने त्याच्या सुधारणेसाठी पावले उचलावीत.
- शासनाने महसुलाची हानी टाळण्यासाठी आणि संकलन क्षमता वाढविण्याकरिता सर्व नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाण्याच्या जोडण्याचे जलमापन 100 टक्के करण्याची खात्री करावी, ज्यायोगे नागरी स्थानिक संस्थांच्या आर्थिक संसाधनांमध्ये वाढ होईल.
- नागरी स्थानिक संस्थांमधील अग्निशमन स्थानकांच्या कमतरतेच्या मुद्द्याची शासनाने प्राधान्याने दखल घ्यावी.

प्रकरण I

प्रस्तावना

1.1 चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा

1 जून 1993 पासून अंमलात आलेल्या संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 ने भाग IXए (नगरपालिका) लागू केला. या अधिनियमाने नागरी स्थानिक संस्थांना घटनात्मक दर्जा दिला. संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अनुच्छेद 243 डब्ल्युने स्थानिक संस्थांना स्वराज्य संस्था म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करण्यासाठी आणि शक्ती आणि जबाबदाऱ्यांच्या हस्तांतरणासाठी तरतुदी करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या शक्ती आणि अधिकार प्रदान करण्याकरिता कायदे अधिनियमित करण्यासाठी राज्य विधानमंडळाला प्राधिकृत केले.

संविधानाच्या बाराव्या अनुसूचीमध्ये नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरण करण्याकरीता खालील 18 विनिर्दिष्ट कार्ये समाविष्ट केली आहेत.

1. नगर नियोजनासह नागरी क्षेत्र विनियोजन
2. जमिनीच्या वापराचे आणि इमारतींच्या बांधकामाचे विनियमन;
3. आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी नियोजन;
4. रस्ते व पूल;
5. घरगुती, औद्योगिक आणि वाणिज्यिक प्रयोजनार्थ पाणीपुरवठा;
6. सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छताविषयक निगराणी, आणि घनकचरा व्यवस्थापन;
7. अग्निशमन सेवा;
8. नागरी वनीकरण, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पारिस्थितिकीय घटकांचे प्रवर्धन;
9. अपंग व मतिमंद यांच्यासह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करणे;
10. गलिच्छ वस्ती सुधारणा व तिचा दर्जा उंचावणे;
11. नागरी क्षेत्रातील दारिद्र्य कमी करणे;
12. उपवने, उद्याने, क्रीडांगणे यासारख्या नागरी सोयी व सुविधांची तरतूद करणे;
13. सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि कलात्मक दृष्टिकोनाचे प्रवर्धन;
14. दफन व दफनभूमी; दहन, दहनभूमी; व विद्युत दाहिनी;
15. गुरांचा कोंडवाडा; पशुंवरील अत्याचाराला प्रतिबंध करणे;

16. जीवनविषयक आकडेवारी, जन्म आणि मृत्यु नोंदणीसह;
17. सार्वजनिक सुविधा, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहनतळ, बसथांबे व सार्वजनिक सोयींसह;
18. कत्तलखाने आणि कातडी कमावण्याचे कारखाने यांचे विनियमन

1.2 महाराष्ट्रातील नागरीकरणाचा कल

1991 च्या जनगणनेनुसार, महाराष्ट्रातील शहरी लोकसंख्येची टक्केवारी 39 टक्के होती, जी 2011 च्या जनगणनेनुसार 45 टक्क्यांपर्यंत वाढली. पूर्ण संख्येत 2011 च्या जनगणनेनुसार राज्यातील शहरी लोकसंख्या 5.08 कोटी होती.

वाढत्या शहरीकरणामुळे, नागरी स्थानिक संस्थांना पाणीपुरवठा, स्वच्छता, घनकचरा, अग्निशमन सेवा, आपत्ती प्रतिबंध आणि पर्यावरणातील ताण कमी करण्यासाठी सक्रिय भूमिका पार पाडावी लागते.

1.3 नागरी स्थानिक संस्थांची रूपरेषा

महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्था तीन विधिविधानांद्वारे शासित आहेत. बृहन्मुंबई महानगरपालिका ही मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 द्वारे शासित केली जाते, तर बृहन्मुंबई महानगरपालिकेव्यतिरिक्त इतर महानगरपालिका या महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 द्वारे शासित केल्या जातात. नगरपरिषदा आणि नगर पंचायती या महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 द्वारे शासित केल्या जातात.

महाराष्ट्रात 396 नागरी स्थानिक संस्था होत्या ज्यामध्ये 27 महानगरपालिका, 241 नगरपरिषदा आणि 128 नगर पंचायती यांचा समावेश होता. राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या वर्गीकरणाचा आधार तक्ता 1.1 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 1.1: राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांचे वर्गीकरण

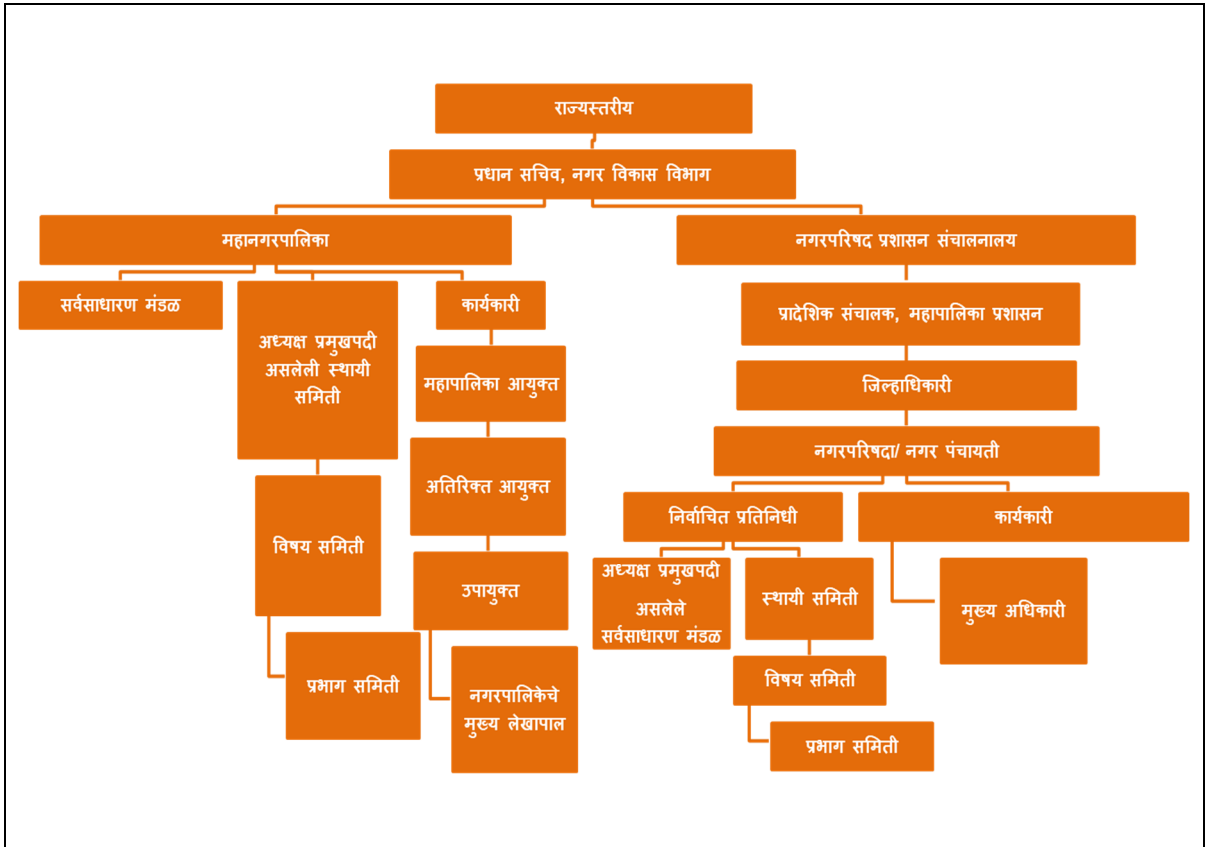
अ.क्र.	नागरी स्थानिक संस्थांचे वर्गीकरण	वर्गीकरणाचा आधार
1	महानगरपालिका	लोकसंख्या तीन लाखांहून अधिक तसेच, लोकसंख्या आणि दरडोई उत्पन्नावर आधारित पाच श्रेणींमध्ये उपविभाजित.
2	नगर परिषद	25,000 आणि तीन लाख दरम्यान लोकसंख्या आणि अकृषिक क्षेत्रात रोजगाराची टक्केवारी 35 टक्क्यांपेक्षा कमी नाही. लोकसंख्येच्या आधारावर नगरपरिषदांची वर्ग अ, ब आणि क अशी आणखी विभागणी करण्यात आली आहे.
3	नगर पंचायत	10,000 आणि 25,000 दरम्यान लोकसंख्या. याशिवाय वर्गीकरणासाठी अकृषिक क्षेत्रामधील रोजगार आणि 'अ' वर्गीय नगर परिषद व महानगरपालिका क्षेत्रापासूनचे अंतर हे अतिरिक्त निकष आहेत.

स्रोत: संबंधित कायदे

1.4 महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या प्रशासनाची संघटनात्मक रचना

प्रधान सचिव यांच्या प्रमुखपदाखालील नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन हा राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक संस्थांच्या प्रशासनासाठी नोडल विभाग आहे. महापालिका आयुक्त जे महानगरपालिकेचे प्रमुख आहेत ते कार्यात्मकरीत्या संबंधित निर्वाचित मंडळांना आणि प्रशासनिकरीत्या नगर विकास विभागाला प्रतिवेदन करतात. त्याचप्रमाणे मुख्याधिकारी जे नगर परिषदा आणि नगर पंचायतीचे प्रमुख आहेत ते कार्यात्मकरीत्या निर्वाचित मंडळांना आणि प्रशासनिकरीत्या नगर विकास विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखालील आयुक्त व संचालक, नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय¹ यांना प्रतिवेदन करतात. नागरी स्थानिक संस्थांची संघटनात्मक रचना दर्शविणारा आकृतीबंध आलेख 1.1 मध्ये दर्शविला आहे.

आलेख 1.1: नागरी स्थानिक संस्थांची संघटनात्मक संरचना

¹ शासनाला स्थानिक संस्थांशी संबंधित धोरण तयार करण्यासाठी, नगरपालिकांच्या सामान्य कामकाजावर देखरेख करण्यासाठी आणि त्यांना अंदाजपत्रक आणि योजना तयार करण्यात मदत करण्यासाठी नगर विकास विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखाली नगरपरिषद प्रशासन संचालनालयाची स्थापना 1965 मध्ये करण्यात आली. नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय ही नगरपरिषदा आणि शासन यांच्यात समन्वयक म्हणूनही काम करते. नगरपरिषद प्रशासन संचालनालयाला विभागीय स्तरावर विभागीय संचालक आणि जिल्हा स्तरावर जिल्हाधिकारी मदत करतात.

प्रकरण II

लेखापरीक्षा चौकट

प्रकरण

II

लेखापरीक्षा चौकट

2.1 लेखापरीक्षणाची उद्दीष्टे

खालील मुद्द्यांचे निर्धारण करण्यासाठी हे संपादनूक लेखापरीक्षण केले होते:

- चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियम, 1992 च्या तरतुदी राज्यांच्या विधिविधानांमध्ये समुचित रीतीने समाविष्ट केल्या होत्या किंवा कसे;
- योग्यरीत्या निर्माण केलेल्या संस्था/संस्थात्मक कार्यतंत्र यांच्याद्वारे राज्य शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांना त्यांची कार्ये प्रभावीपणे पार पाडण्यासाठी शक्ती प्रदान केल्या आहेत किंवा कसे;
- नागरी स्थानिक संस्थांकडे त्यांच्या कार्याशी सुसंगत आर्थिक संसाधने उभारण्यासाठी संधी आणि अधिकार आहेत किंवा कसे आणि नागरी स्थानिक संस्थांना केंद्र आणि राज्य शासनाकडून परिकल्पित निधी प्राप्त होतो किंवा कसे;
- नागरी स्थानिक संस्थांकडे त्यांच्या कार्याशी सुसंगत मानवी संसाधने एकत्रित करण्याचे आणि प्रोत्साहन देण्याचे अधिकार आहेत किंवा कसे; आणि
- नागरी स्थानिक संस्था नागरिकांना प्रभावीपणे सेवा देत आहेत किंवा कसे.

2.2 लेखापरीक्षणाचे निकष

लेखापरीक्षेचे निकष खालीलप्रमाणे होते:

- संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992;
- मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888;
- महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949;
- महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965;
- केंद्रीय/राज्य वित्त आयोगाचे अहवाल; आणि
- भारत सरकारच्या गृहनिर्माण आणि शहरी व्यवहार मंत्रालयाने जारी केलेल्या सेवा स्तर निकषांची निर्देश पुस्तिका.

2.3 लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि कार्यपद्धती

डिसेंबर 2020 ते मार्च 2021, ऑगस्ट 2021 आणि एप्रिल 2022 ते मे 2022 या कालावधीत 2015-16 ते 2020-21 या कालावधीचे महाराष्ट्र शासनाच्या नगरविकास

विभाग आणि वित्त विभाग तसेच नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय, मुंबई यांच्या अभिलेख्यांची चाचणी-तपासणी करण्यात आली. याशिवाय, नागरी स्थानिक संस्थांच्या प्रत्येक स्तरातून यादृच्छिक नमूना पद्धतीने निवडलेल्या 43 नागरी स्थानिक संस्थांचे अभिलेख आणि नागरी स्थानिक संस्थांच्या पाणीपुरवठा, स्वच्छता, अग्निशमन सेवा या तीन कार्यांची चाचणी-तपासणी करण्यात आली. निवडलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची यादी तक्ता 2.1 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 2.1: निवडलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची यादी

अ.क्र.	नागरी स्थानिक संस्थांचे प्रकार	लोकसंख्यानिहाय वर्गवारी	घटकांची एकूण संख्या	निवडलेले घटक	घटकांची नावे
1	महानगरपालिका	तीन लाखांच्या वर	27	07	अमरावती, लातूर, नागपूर, नाशिक, पिंपरी-चिंचवड, ठाणे, वसई-विरार
2	नगरपरिषदा	25 हजारांच्या वर आणि तीन लाखांपेक्षा कमी	241	24	अलिबाग, बारशी, चोपडा, धामणगाव, हिंगणघाट, इचलकरंजी, जालना, काटोल, खामगाव, खोपोली, खुलताबाद, कुळगाव-बदलापूर, महाबळेश्वर, मलकापूर, नंदुरबार, नांदुरा, निलंगा, उस्मानाबाद, रामटेक, सिल्लोड, सिन्नर, तळेगाव-दाभाडे, त्र्यंबक, यवतमाळ
3	नगर पंचायती	10 हजारांच्या वर आणि 25 हजारांपेक्षा कमी	128	12	भातकुली, लाखनी, मेढा, मोहाडी, मोटाळा, मुरबाड, रेणापूर, साक्री, सिंदखेड, शिरूर-अनंतपाल, शिराळा, तळा
		एकूण	396	43	

यादृच्छिक आधारावर निवडलेल्या 43 नागरी स्थानिक संस्थांव्यतिरिक्त, बृहन्मुंबई महानगरपालिका, जी राज्यातील दाट लोकसंख्या असलेली सर्वात मोठी नागरी स्थानिक संस्था आहे, तिची देखील चाचणी-तपासणी करण्यात आली.

लेखापरीक्षेची उद्दिष्टे, लेखापरीक्षेची व्याप्ती आणि निकष प्रधान सचिव, नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांना सूचित (जुलै 2021) केले गेले. 1 फेब्रुवारी 2022 रोजी आयोजित निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिव, नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याशी लेखापरीक्षा निष्पत्तीवर चर्चा करण्यात आली आणि अहवाल तयार करताना विभागाचे प्रतिसाद विचारात घेतले गेले.

2.4 अभिस्वीकृति

कोवीड-2019 या साथीच्या रोगामुळे उत्पन्न झालेल्या अडचणी असूनही लेखापरीक्षा सुरळीत पार पाडण्यासाठी नगरविकास विभाग, वित्त विभाग, नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय आणि सर्व चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांनी वेळोवेळी अभिलेखे, माहिती आणि स्पष्टीकरणे प्राप्त होण्यासाठी केलेले सहकार्य आणि सहाय्य याबद्दल लेखापरीक्षा आभारी आहे.

2.5 अहवालाची रचना

लेखापरीक्षा निष्पत्ती खालील प्रकरणांमध्ये सादर केल्या आहेत:

प्रकरण 3: संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियमाच्या तरतुदींचे अनुपालन

प्रकरण 4: नागरी स्थानिक संस्थांचे सक्षमीकरण आणि त्यांची कार्ये

प्रकरण 5: नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय संसाधने

प्रकरण 6: नागरी स्थानिक संस्थांमधील मानवी संसाधने

प्रकरण 7: पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता

प्रकरण III

**संविधान (चौथ्याहत्तरावी) सुधारणा
अधिनियमाच्या तरतुदींचे अनुपालन**

प्रकरण III

संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियमाच्या तरतुदींचे अनुपालन

3.1 राज्यस्तरीय विधिविधानाची चौऱ्याहत्तराव्या संविधान सुधारणा अधिनियमासोबत तुलना

भारताच्या संविधानात, संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 ने विनिर्देशपूर्वक नगरपालिकांसाठी भाग IXए चा समावेश केला. त्यात अनुच्छेद 243पी ते 243झेडजी यांचा समावेश होता. तदनुसार, महाराष्ट्र शासनाने नव्याने भाग IXए च्या तरतुदींचे अनुपालन करण्यासाठी, तीनही अधिनियमात म्हणजेच (i) मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888; (ii) महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 आणि (iii) महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 यामध्ये यथोचित सुधारणा केल्या.

संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियमातील तरतुदी आणि तदनुसार तीनही नगरपालिका अधिनियमातील तरतुदींची तुलना तक्ता 3.1 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 3.1: राज्य विधिविधानाची संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 यातील तरतुदींबरोबर केलेली तुलना

अ.क्र.	भारताच्या संविधानातील तरतुदी	भारताच्या संविधानातील तरतुदीनुसार आवश्यकता	भारताच्या संविधानातील तरतुदींचे अनुपालन करणाऱ्या मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888/महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949/महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 आणि इतर अधिनियमातील तरतुदी
1	अनुच्छेद 243क्यु	नगरपालिका गठन करणे: ह्यात तीन प्रकारच्या नगरपालिका प्रस्थापित करण्याची तरतूद केलेली आहे जसे की, संक्रमण क्षेत्रासाठी नगर पंचायत, छोट्या नागरी क्षेत्रासाठी नगर परिषद आणि मोठ्या नागरी क्षेत्रासाठी महानगरपालिका	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 मधील कलम 5, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 मधील कलम 3 आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 मधील कलम 3, 4, 5 आणि 341ए
2	अनुच्छेद 243आर	नगरपालिकांची रचना: ह्यात, राज्य शासनाने नगरपालिकेतील विशेष ज्ञान किंवा अनुभव असलेल्या व्यक्तीच्या नामांकनाव्यतिरिक्त थेट निवडणुकांनी महानगरपालिकेतील सर्व जागा भरण्याची तरतूद केली आहे. ह्यात लोकसभा आणि राज्य विधानसभेचे सदस्य ज्यांचे मतदारसंघ नगरपालिका क्षेत्रात आहेत आणि नगरपालिका क्षेत्रातील राज्यसभेतील आणि राज्याच्या विधान परिषदेतील सदस्य जे नोंदणीकृत मतदार आहेत यांना प्रतिनिधित्व देण्याची सुद्धा तरतूद केलेली आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 मधील कलम 5(1), महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 मधील कलम 5 आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 मधील कलम 9 आणि 341बी

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अ.क्र.	भारताच्या संविधानातील तरतुदी	भारताच्या संविधानातील तरतुदीनुसार आवश्यकता	भारताच्या संविधानातील तरतुदीचे अनुपालन करणाऱ्या मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888/महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949/महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 आणि इतर अधिनियमातील तरतुदी
3	अनुच्छेद 243एस	प्रभाग समितींचे गठन आणि रचना: यामध्ये तीन लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या सर्व नगरपालिकांमध्ये प्रभाग समित्यांची रचना करण्याची तरतूद आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 मधील कलम 50टीटी, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 मधील कलम 29ए आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम 1965 मधील कलम 66ए
4	अनुच्छेद 243टी	जागांचे आरक्षण: यामध्ये अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि महिलांना थेट निवडणुकीसाठी जागा राखून ठेवण्याची तरतूद आहे. त्यात राज्य विधानमंडळाद्वारे मागासवर्गीयांसाठी जागा आरक्षित करण्याची देखील तरतूद आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 5ए, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 5ए, महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम मधील कलम 9(1ए), 9(2) आणि 341बी(4)
5	अनुच्छेद 243यु	नगरपालिकांचा कालावधी: यामध्ये नगरपालिकेच्या पहिल्या बैठकीच्या तारखेपासून पाच वर्षांच्या निश्चित कार्यकाळाची तरतूद केली आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 6, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 मधील कलम 6 आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 मधील कलम 40
6	अनुच्छेद 243व्ही	सदस्यत्वाची अपात्रता: (i) जर एखादी व्यक्ती संबंधित राज्याच्या विधानमंडळाच्या निवडणुकीच्या उद्देशाने सध्या लागू असलेल्या कोणत्याही कायद्यांद्वारे किंवा कायद्यांतर्गत अपात्र ठरली असेल (ii) जर एखादी व्यक्ती राज्याच्या विधानमंडळाने बनवलेल्या कोणत्याही कायद्यांद्वारे किंवा कायद्यांतर्गत अपात्र ठरली असेल तर अश्या व्यक्तीला नगरपालिकेचा सदस्य म्हणून अपात्र ठरवण्याची तरतूद आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 16, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 10 आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम मधील कलम 16 आणि 44
7	अनुच्छेद 243डब्ल्यू	नगरपालिकांची शक्ति, प्राधिकार आणि दायित्व: यामध्ये सर्व नगरपालिकांना स्वराज्य संस्था म्हणून कार्य करण्यासाठी आवश्यक अशा शक्ति व प्राधिकार राज्य शासनाद्वारे बहाल करण्याची तरतूद आहे. राज्य शासनाद्वारे सर्व नगरपालिकांना भारताच्या संविधानाच्या बाराव्या अनुसूची मध्ये सूचीबद्ध केलेल्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी यथाशक्ति आणि अधिकार बहाल करण्याची सुद्धा तरतूद आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम चे प्रकरण IX ते XVI, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 63 आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम मधील प्रकरण XI ते XXI
8	अनुच्छेद 243एक्स	नगरपालिकेला कर लादण्याचा अधिकार आणि नगरपालिकेचे निधी: यामध्ये राज्य विधानमंडळाद्वारे कर, आकार, शुल्क, इत्यादी आकारण्यासाठी आणि गोळा करण्यासाठी नगरपालिकांना प्राधिकृत करण्याची	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 139, प्रकरण VIII, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 82, 82 ए आणि 127 आणि महाराष्ट्र नगर

अ.क्र.	भारताच्या संविधानातील तरतुदी	भारताच्या संविधानातील तरतुदीनुसार आवश्यकता	भारताच्या संविधानातील तरतुदीचे अनुपालन करणाऱ्या मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888/महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949/महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 आणि इतर अधिनियमातील तरतुदी
		तरतूद आहे. तसेच, राज्याच्या एकत्रीकृत निधीतून अनुदान देण्याची आणि नगरपालिकांना किंवा त्यांच्या वतीने मिळालेले सर्व पैसे जमा करण्यासाठी आणि अशा निधीतून पैसे काढण्यासाठी निधीची स्थापना करण्याची तरतूद आहे.	परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम मधील प्रकरण IX आणि X
9	अनुच्छेद 243आय सहित अनुच्छेद 243वाय	वित्त आयोग: यामध्ये राज्य वित्त आयोगाद्वारे नगरपालिकांच्या आर्थिक स्थितीचे पुनर्विलोकन व (i) नगरपालिकांची आर्थिक स्थिती सुधारणा, (ii) राज्य आणि नागरी स्थानिक संस्थांदरम्यान कर, शुल्क, जकात (टोल) आणि फी वितरणाचे नियमन करणारी तत्त्वे (iii) राज्याच्या एकत्रीकृत निधीतून सहाय्यक अनुदान शिफारस करण्याची तरतूद आहे.	महाराष्ट्र वित्त आयोग (संकीर्ण) अधिनियम, 1994
10	अनुच्छेद 243झेड	नगरपालिकांच्या लेख्यांची लेखापरीक्षा: यामध्ये नगरपालिकांद्वारे लेखे ठेवण्याची आणि अशा लेख्यांची लेखापरीक्षा करण्याची तरतूद आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 135 आणि 138, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 93 आणि 105 आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम मधील कलम 104
11	अनुच्छेद 243के सहित अनुच्छेद 243 झेडए	नगरपालिकांच्या निवडणुका: यामध्ये राज्य निवडणूक आयोगाद्वारे मतदार यादींचे अधीक्षण, निर्देश आणि नियंत्रण आणि नगरपालिकांच्या सर्व निवडणुकांचे आयोजन करण्याची तरतूद आहे.	मुंबई महानगरपालिका अधिनियम मधील कलम 18 ए, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, मधील कलम 14 आणि नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, मधील कलम 10ए
12	अनुच्छेद 243 झेडडी	जिल्हा नियोजनाकरिता समिति: यामध्ये जिल्हा स्तरावर जिल्हा नियोजन समितीचे गठन, तिची रचना इ. ची तरतूद आहे.	महाराष्ट्र जिल्हा नियोजन समिति (स्थापना आणि कार्य) अधिनियम, 1998
13	अनुच्छेद 243झेडई	महानगर नियोजनाकरिता समिति: 10 लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या प्रत्येक महानगर क्षेत्रात महानगर नियोजन समिती स्थापन करण्याची तरतूद आहे.	महाराष्ट्र महानगर नियोजन समिति (स्थापना आणि कार्य)(तरतुदीचे सातत्य) अधिनियम, 1999

स्रोत: संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 आणि राज्य अधिनियम

लेखापरीक्षेला असे आढळून आले की राज्य विधीविधान हे संविधान (चौऱ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 मधील तरतुदींचे अनुपालन करते. तथापि, जोपर्यंत नागरी स्थानिक संस्थांकडे सुस्थिर संस्थात्मक व्यवस्था, पुरेसा निधी आणि कार्यकारी त्यांच्यावर सोपवलेली कार्ये पार पाडत नाही आणि नागरिकांना परिणामकारकरित्या सेवा देत नाहीत तोपर्यंत केवळ कायद्यांद्वारे संविधानाच्या तरतुदींचे पालन करण्यासाठी प्रभावी विकेंद्रीकरणाची हमी देत नाही. या मुद्द्यांवर पुढील प्रकरणांत चर्चा केली आहे.

प्रकरण IV

**नागरी स्थानिक संस्थांचे
सक्षमीकरण आणि त्यांचे कार्य**

**प्रकरण
IV**

नागरी स्थानिक संस्थांचे सक्षमीकरण आणि त्यांचे कार्य

संविधान (चौ-याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 ने राज्य शासनाला नगरपालिकांना स्वराज्य संस्था म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करण्यासाठी शक्ति आणि अधिकार प्रदान करण्यासाठी कायदे करण्याचे आदेश दिले. संविधान (चौ-याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 नुसार सोपविलेली 18 कार्ये जी बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेली आहेत ती पार पाडण्यासाठी आणि योजना कार्यान्वित करण्यासाठी राज्य शासनाने नगरपालिकांना अधिकार आणि जबाबदाऱ्या हस्तांतरित करणे आवश्यक होते.

4.1 राज्यामध्ये कार्यांचे हस्तांतरण

राज्य शासनाने कायद्याद्वारे संविधानाच्या बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेली सर्व 18 कार्ये नागरी स्थानिक संस्थांकडे हस्तांतरित केलेली आहेत, ज्यांचे बंधनकारक आणि ऐच्छिक असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. या 18 कार्यांपैकी महानगरपालिकांसाठी 14 कार्ये बंधनकारक आणि चार ऐच्छिक होती, तर नगरपरिषदा आणि नगर पंचायतींमध्ये 13 कार्ये बंधनकारक आणि पाच ऐच्छिक होती. तीन राज्य अधिनियमांमधील कार्यांचे हस्तांतरण तक्ता 4.1 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.1: राज्यातील तीन अधिनियमांमधील कार्यांचे हस्तांतरण

अनु क्र.	बाराव्या अनुसूचीमधील कार्ये	च्या तरतुदी अंतर्गत सोपविलेली कार्ये		
		मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949	महाराष्ट्र नगर परिषदा/नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965
1	नगर नियोजनासह नागरी क्षेत्र विनियोजन	महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियम, 1966, च्या कलम 2(19) नुसार नियोजन प्राधिकरण म्हणजे स्थानिक प्राधिकरण जे कलम 2(15) नुसार स्थानिक प्राधिकरण म्हणजे बृहन्मुंबई महानगरपालिका, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 अंतर्गत स्थापित इतर महानगरपालिका आणि महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 अंतर्गत स्थापित नगरपरिषदा आणि नगर पंचायत. अशा स्थानिक प्राधिकरणांना त्यांच्या अखत्यारीत येणाऱ्या क्षेत्रामध्ये नियोजन प्राधिकरणाने दिलेल्या अधिकारांचा वापर करण्यास राज्य शासनाने अनुमती दिली आहे. बंधनकारक		
2	जमिनीच्या वापराचे आणि इमारतींच्या बांधकामाचे विनियमन	महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगररचना अधिनियमातील तरतुदीप्रमाणे विकास आराखड्यात समाविष्ट जमिनीचे विनियमन नियोजन प्राधिकरणास नेमून दिले आहे. तसेच, इमारतींचे बांधकाम आणि विकास नियंत्रण नियमावलीची अंमलबजावणी नागरी स्थानिक संस्थांकडून केली जाते		
		प्रकरण XII-इमारतीसंबंधी विनियमन प्रकरण XIIए-शहर सुधारणा बंधनकारक	प्रकरण X- इमारतीसंबंधी विनियमन प्रकरण XVI- सुधारणा योजना बंधनकारक	प्रकरण XII- इमारतींचे नियंत्रण बंधनकारक

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनु क्र.	बाराव्या अनुसूचीमधील कार्ये	च्या तरतुदी अंतर्गत सोपविलेली कार्ये		
		मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949	महाराष्ट्र नगर परिषदा/नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965
3	आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी नियोजन	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकार्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(एए) बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(1ए) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषद आणि नगरपरिषदेच्या कार्यकारी अधिका-यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(एए) बंधनकारक
4	रस्ते व पूल	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकार्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) आणि प्रकरण XI-(रस्त्यांचे विनियमन) चे कलम 61(एम) ते 61(पी) बंधनकारक	प्रकरण VI- (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(18) आणि 63(19) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषद आणि नगरपरिषदेच्या कार्यकारी अधिका-यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(जे) बंधनकारक
5	घरगुती, औद्योगिक आणि वाणिज्यिक प्रयोजनार्थ पाणीपुरवठा	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकार्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(बी), आणि प्रकरण X (पाणीपुरवठा) बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(20) आणि प्रकरण XIII (पाणीपुरवठा) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषद आणि नगरपरिषदेच्या कार्यकारी अधिका-यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(जे) आणि प्रकरण XIV (पाणीपुरवठा) बंधनकारक
6	सार्वजनिक आरोग्य, स्वच्छताविषयक निगराणी आणि घनकचरा व्यवस्थापन	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकार्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(सी), 61(डी), 61(इ), 61(एफएफ), 61(जी), 61(जीजी), आणि प्रकरण XV (स्वच्छतेविषयक तरतूद) चे कलम 365-389 आणि कलम 421-433 बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(2), 63(3) 63(4) 63(6) 63(14) 63(21) आणि प्रकरण XII (नाल्या आणि जलनिःसारण) आणि प्रकरण XVIII (स्वच्छतेविषयक तरतुदी) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषद आणि नगरपरिषदेच्या कार्यकारी अधिका-यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(एम), 49(2)(ओ), 49(2)(एस) आणि प्रकरण XIII (नाले) आणि प्रकरण XVII (घातक रोगांचा प्रतिबंध आणि नियंत्रण) बंधनकारक
7	अग्निशमन सेवा	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकार्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(के) आणि प्रकरण XIV- (नगरपालिका अग्निशमन पथक) बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(5)आणि प्रकरण XVII- (नगरपालिका अग्निशमन पथक) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषद आणि नगरपरिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(डी) बंधनकारक

अनु क्र.	बाराव्या अनुसूचीमधील कार्ये	च्या तरतुदी अंतर्गत सोपविलेली कार्ये		
		मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949	महाराष्ट्र नगर परिषदा/नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965
8	नागरी वनीकरण, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पारिस्थितिकीय घटकांचे प्रवर्धन	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(1बी) बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(1बी) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(एबी) बंधनकारक
9	अपंग व मतिमंद यांच्यासह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करणे	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार)चे कलम 63(जेजेई) ऐच्छिक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 65 आणि 66(1) ऐच्छिक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(एस-1ए), 49(2)(एसए), 49(2)(एसबी) बंधनकारक
10	गलिच्छ वस्ती सुधारणा व तिचा दर्जा उंचावणे	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(ए) ऐच्छिक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 66(1ए) ऐच्छिक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(3)(एए) ऐच्छिक
11	नागरी क्षेत्रातील दारिद्र्य कमी करणे	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63 (एए) ऐच्छिक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 66(1बी) ऐच्छिक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(3)(एबी) ऐच्छिक
12	उपवने, उद्याने, क्रीडांगणे यासारख्या नागरी सोयी व सुविधांची तरतूद करणे	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(डी) ऐच्छिक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 66(10), 66(11) ऐच्छिक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(3)(सी) ऐच्छिक
13	सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि कलात्मक दृष्टिकोनाचे प्रवर्धन	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61 (क्यु), 63 (बी), 63 (सी) प्राथमिक शिक्षण बंधनकारक आणि इतर शिक्षण ऐच्छिक आहे प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) च्या कलम.	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(15), 66(21), 66(22) प्राथमिक शिक्षण बंधनकारक आणि इतर शिक्षण ऐच्छिक आहे सांस्कृतिक आणि सौंदर्यानुभव विकासाशी	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49 (2)(पी), 49(3)(सी), 49(3)(डी), 49(3)(टी), 49(3)(डब्ल्यु), प्राथमिक शिक्षण बंधनकारक आणि इतर शिक्षण ऐच्छिक आहे.

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनु क्र.	बाराव्या अनुसूचीमधील कार्ये	च्या तरतुदी अंतर्गत सोपविलेली कार्ये		
		मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949	महाराष्ट्र नगर परिषदा/नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965
		61(टी) नुसार बृहन्मुंबईची साधारण सुधारणा कार्ये बंधनकारक आहे	निगडीत कार्ये ऐच्छिक.	
14	दफन व दफनभूमी; दहन, दहनभूमी; व विद्युत दाहिनी	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(ई) प्रकरण XV-(स्वच्छतेसाठी तरतूद) चे कलम 435-441 बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(11) आणि प्रकरण XVIII-(स्वच्छतेसाठी तरतूद) चे कलम 320-326 बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(एच) प्रकरण XVIII (मृतदेह आणि प्राण्यांची विल्हेवाट) बंधनकारक
15	गुरांचा कोंडवाडा, पशुंवरील अत्याचाराला प्रतिबंध करणे	प्रकरण XV-A (प्राण्यांना क्रूरतेने वागविण्यास प्रतिबंध) बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 66(1सी) ऐच्छिक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(3)(एसी) आणि प्रकरण XXI (गुरांचा कोंडवाडा आणि प्राण्यांशी संबंधित इतर तरतुदी) ऐच्छिक
16	जीवनविषयक आकडेवारी, जन्म आणि मृत्यु नोंदणीसह	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61(एफ), आणि प्रकरण XVI (अत्यावश्यक सांख्यिकी) बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(17), 66(27), 66(28) आणि प्रकरण XXI-(अत्यावश्यक सांख्यिकी) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(I) आणि प्रकरण XIX (अत्यावश्यक सांख्यिकी) बंधनकारक
17	सार्वजनिक सुविधा, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहनतळ, बसथांबे व सार्वजनिक सोयींसह	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61 (एम), 61 (एन, 61 (टी) आणि प्रकरण XI (पथ विनियमन) चे कलम 330-335 बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(7), 63(8) आणि प्रकरण XIV (रस्ते) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(ए), 49(2)(बी), 49(2)(सी), कलम 49(2)(एफ), आणि प्रकरण XI (रस्ते व खुल्या जागा) बंधनकारक

अनु क्र.	बाराव्या अनुसूचीमधील कार्ये	च्या तरतुदी अंतर्गत सोपविलेली कार्ये		
		मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888	महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949	महाराष्ट्र नगर परिषदा/नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965
18	कत्तलखाने आणि कातडी कमावण्याचे कारखाने यांचे विनियमन	प्रकरण III (नगरपालिका प्राधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 61 (एच) आणि प्रकरण XV (स्वच्छतेसाठी तरतूद) चे कलम 398-409 बंधनकारक	प्रकरण VI (नगरपालिका प्राधिकारी आणि अधिकारी यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 63(12) 66(1डी) आणि प्रकरण XIX (बाजार व कत्तलखाने) बंधनकारक	प्रकरण III (नगरपरिषदा व नगर परिषद कार्यकारी अधिकाऱ्यांची कर्तव्ये आणि अधिकार) चे कलम 49(2)(इ), 49(2)(आय), 49(3)(एडी) आणि प्रकरण XX (बाजार, कत्तलखाने, व्यापार आणि व्यवसाय) बंधनकारक
19	बंधनकारक	14	13	13
20	ऐच्छिक	4	5	5

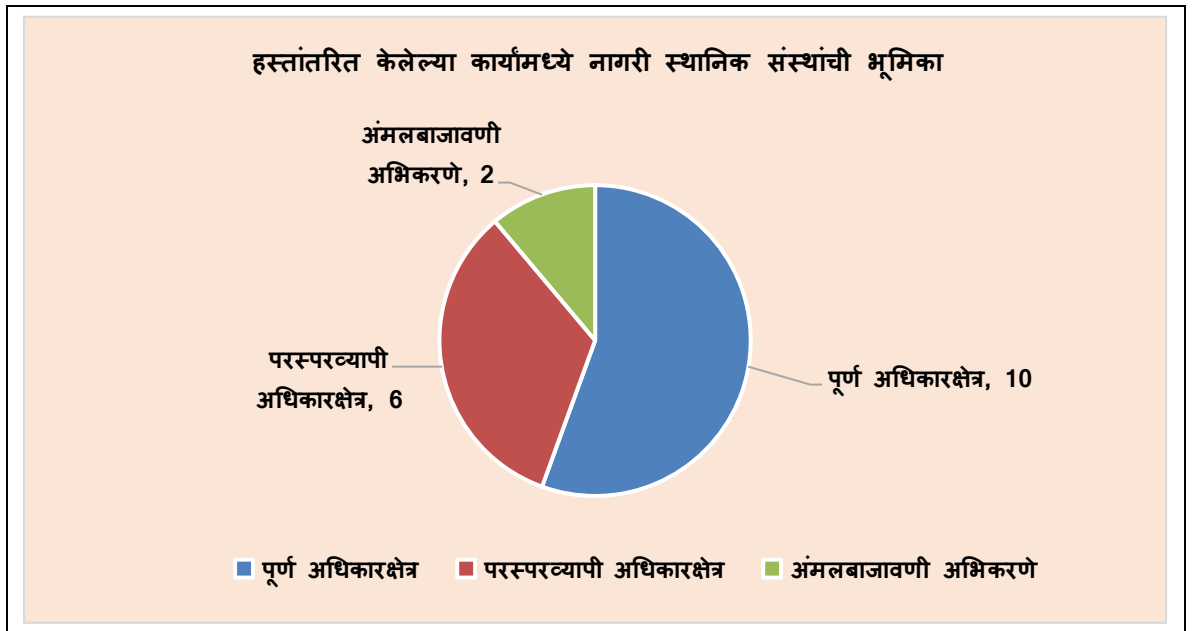
स्रोत: भारतीय संविधानाची बारावी अनुसूची आणि तीन अधिनियम

अशाप्रकारे, राज्यात सर्व 18 कार्ये एकतर बंधनकारक किंवा ऐच्छिक कार्ये अशी हस्तांतरित केली होती.

4.2 कार्यांच्या हस्तांतरणाची प्रत्यक्ष स्थिती

लेखापरीक्षेला असे दिसून आले की, जरी नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे सर्व 18 कार्ये केली जात होती, तरी 10 कार्यांमध्ये त्यांना संपूर्ण अधिकार होते; दोन कार्यांमध्ये ते अंमलबजावणी अभिकरण म्हणून काम करत होते; सहा कार्यांमध्ये राज्य शासनाच्या इतर विभागांबरोबर परस्परव्यापी अधिकारक्षेत्र आणि शासनसदृश(पॅरास्टेटल) होते. नागरी स्थानिक संस्थांची कार्य-निहाय भूमिका आलेख 4.1 मध्ये चित्रित केली आहे.

आलेख 4.1: हस्तांतरित केलेल्या कार्यांमध्ये नागरी स्थानिक संस्थांची भूमिका

नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे कार्ये पार पाडण्याची स्थिती तक्ता 4.2. मध्ये दिली आहे.

तक्ता 4.2: कार्ये पार पाडण्याची प्रत्यक्ष स्थिती दर्शविणारे विवरण

अनु क्र	कार्ये	उपक्रम/कार्यक्रम	कार्यान्वयनाची प्रत्यक्ष स्थिती
कार्ये जिथे नागरी स्थानिक संस्थांना संपूर्ण अधिकार होते			
1	दफन व दफनभूमी; दहन, दहनभूमी; व विद्युत दाहिनी	दहनभूमी आणि दफनभूमीचे बांधकाम आणि परिचालन व देखरेख	दफन आणि दफनभूमी; दहन आणि दहनभूमीचे बांधकाम आणि देखरेख यासाठी नागरी स्थानिक संस्था पुर्णपणे जबाबदार होत्या.
2	गुरांचा कोंडवाडा; पशुंवरील अत्याचाराला प्रतिबंध करणे	भटक्या प्राण्यांना पकडणे आणि सांभाळणे निर्बिजीकरण आणि रेबिज प्रतिकार प्राण्यांच्या सुरक्षिततेची खात्री देणे	या कार्यासाठी नागरी स्थानिक संस्था पुर्णपणे जबाबदार होत्या.
3	कत्तलखाने आणि कातडी कमावण्याचे कारखाने यांचे विनियमन	प्राणी व मांसाच्या गुणवत्तेची सुनिश्चिती टाकाऊ मालाची विल्हेवाट कत्तलखान्यांचे परिचालन व देखभाल	यासाठी नागरी स्थानिक संस्था पुर्णपणे जबाबदार होत्या.
4	जीवनविषयक आकडेवारी, जन्म आणि मृत्यु नोंदणीसह	रुग्णालये/स्मशानभूमी इ सोबत माहिती मिळविण्यासाठी समन्वय साधणे माहिती ठेवणे आणि अद्ययावत करणे	जन्म आणि मृत्यु नोंदणीसाठी आणि माहिती संच ठेवण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्था पुर्णपणे जबाबदार होत्या.
5	अग्निशमन सेवा	अग्निशमन दलाची स्थापना आणि देखभाल ना-हरकत अग्नि प्रमाणपत्र देणे/उंच इमारतींना मंजूरी प्रमाणपत्र देणे	हे कार्य नागरी स्थानिक संस्था संपूर्णपणे पार पाडत होत्या.
6	सांस्कृतिक, शैक्षणिक आणि कलात्मक दृष्टिकोनाचे प्रवर्धन	शाळा आणि शिक्षण जत्रा आणि उत्सव सांस्कृतिक इमारती/संस्था वारसा सार्वजनिक जागांचे सौंदर्यीकरण	प्राथमिक शिक्षणासाठी नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे शाळा आणि इमारतींची सोय केली जात होती. नागरी स्थानिक संस्था सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करतात आणि वारसा मुल्ये असलेल्या इमारती/संरचनांची देखभाल करतात. नागरी स्थानिक संस्था उद्यानांचे, वाहतूक बेटांचे सौंदर्यीकरण करतात.
7	सार्वजनिक सुविधा, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहनतळ, बसथांबे व सार्वजनिक सोयींसह	पथदिवे बसवणे आणि त्यांची देखभाल वाहनतळ निर्माण करणे आणि त्यांची देखभाल सार्वजनिक स्वच्छतागृहे/शौचालये बांधणे आणि त्यांची देखभाल बस मार्ग निश्चित करणे आणि त्यांचे कार्यचालन	नागरी स्थानिक संस्था पथदिवे, सार्वजनिक शौचालये, आणि वाहनतळ या सोयी पुरवितात. जेथे आंतर-शहरीय दळणवळणासाठी नागरी स्थानिक संस्था परिवहन सेवा पुरवतात, तेथे बस मार्ग सुद्धा नागरी स्थानिक संस्था निश्चित करतात. ह्या उपक्रमांमध्ये शासनसदृश अभिकरणांचा देखील समावेश होता, ज्याची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत (i) मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण त्यांच्या अखत्यारीत येणाऱ्या बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या क्षेत्रामध्ये वाहनतळ उभारते (ii) महाराष्ट्र गृह निर्माण

अनु क्र	कार्ये	उपक्रम/कार्यक्रम	कार्यान्वयनाची प्रत्यक्ष स्थिति
			आणि क्षेत्र विकास प्राधिकरण (म्हाडा) यांचा एक विभाग मुंबई झोपडपट्टी सुधार मंडळ हा बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या क्षेत्रामध्ये शौचालये बांधतो (iii) नाशिक महानगरपालिका क्षेत्रामध्ये महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ नाशिक शहरामध्ये शहरी बस मार्ग चालवते.
8	उपवने, उद्याने, क्रीडांगणे यासारख्या नागरी सोयी व सुविधांची तरतूद करणे	उद्याने आणि बगीचे निर्माण करणे	नागरी स्थानिक संस्था उपवने, उद्याने, बगीचे आणि मैदाने यांची सोय करतात. मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरणासारखे विशेष नियोजन प्राधिकरण बृहन्मुंबई क्षेत्रामधील त्यांच्या क्षेत्रामध्ये उपवने, उद्याने आणि क्रीडांगणे यांची सोय करतात.
9	अपंग व मतिमंद यांच्यासह समाजातील दुर्बल घटकांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करणे	लाभार्थ्यांना शोधणे आणि त्यांना सहाय्य करणे/मदत पुरवणे गृहनिर्माण आर्थिक सहाय्य	महिला आणि दिव्यांग (अपंग) यांच्याकरिता योजना राबविण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्था त्यांच्या उत्पन्नाच्या पाच टक्के रक्कम राखून ठेवतात. नागरी स्थानिक संस्था प्रधानमंत्री आवास योजने अंतर्गत गृहनिर्माण योजना सुद्धा राबवित होत्या.
10	नागरी वनीकरण, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पारिस्थितिकीय घटकांचे प्रवर्धन	वनीकरण आणि हरितीकरण जागरूकता मोहीम पर्यावरणाचे संरक्षण आणि पर्यावरणीय बाबींना प्रोत्साहन देणे आणि जल स्रोतांचे संवर्धन	नगरपालिका क्षेत्रातील नागरी वनीकरणाचे कार्य हे नागरी स्थानिक संस्थेचे होते. नागरी स्थानिक संस्था महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्र) संरक्षण आणि संवर्धन अधिनियम, 1975 ची अंमलबजावणी करतात. ह्या कार्यासाठी नागरी स्थानिक संस्था वृक्ष उपकर सुद्धा गोळा करतात.
कार्ये जी इतर शासकीय विभाग आणि शासनसदृश संस्था नगरपालिका क्षेत्रामध्ये सुद्धा करतात			
11	नगर नियोजनासह नागरी क्षेत्र विनियोजन	विकास आराखडे विकास नियंत्रण नियमावलीचे नियंत्रण औद्योगिक क्षेत्रांचा विकास	महाराष्ट्र प्रादेशिक नियोजन व नगर रचना अधिनियम, 1966 च्या अंतर्गत नागरी स्थानिक संस्था नियोजन प्राधिकरण आहेत आणि त्यांच्या नगरपालिका क्षेत्रासाठी ते प्रारूप विकास आराखडा तयार करतात. नागरी स्थानिक संस्था विकास नियंत्रण नियमावली अंमलात आणतात. नागरी स्थानिक संस्थांशिवाय मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, नागपूर सुधार प्रन्यास, महाराष्ट्र गृहनिर्माण आणि क्षेत्रविकास प्राधिकरण आणि सिडको अशी विशेष नियोजन प्राधिकरणे आहेत जी त्यांच्या संबंधित क्षेत्रांकरिता विकास आराखडे तयार करतात. राज्यातील औद्योगिक क्षेत्रांकरिता महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ हे विशेष नियोजन प्राधिकरण आहे.

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनु क्र	कार्ये	उपक्रम/कार्यक्रम	कार्यान्वयनाची प्रत्यक्ष स्थिति
12	जमिनीच्या वापराचे आणि इमारतींच्या बांधकामाचे विनियमन	जमिनीच्या वापराचे विनियमन इमारत उप-विधी अंमलात आणणे बांधकाम आराखडे/उंच इमारती मंजूर करणे बेकायदा इमारती जमीनदोस्त करणे	बांधकामास परवानगी, इमारतींचे आरंभ आणि भोगवटा प्रमाणपत्र, इमारत वापराचे विनियमन, विकास नियंत्रण नियमावली अंमलात आणणे ही नागरी स्थानिक संस्थांची कार्ये आहेत. महानगरपालिका क्षेत्रामध्ये विशेष नियोजन प्राधिकरण असल्यास बांधकामास परवानगी आणि इमारत वापराचे विनियमन विशेष नियोजन प्राधिकारांतर्फे केले जात होते.
13	गलिच्छ वस्ती सुधारणा व तिचा दर्जा उंचावणे	झोपडपट्टी सुधार झोपडपट्टी पुनर्वसन	झोपडपट्ट्यांमधील मूलभूत सेवा जसे की पाणी पुरवठा, रस्ते, सार्वजनिक शौचालये इ नागरी स्थानिक संस्था पुरवतात. हे कार्य म्हाडा सारख्या शासनसदृश अभिकरणातर्फे त्यांच्या क्षेत्रीय मंडळाकडून म्हणजे मुंबई झोपडपट्टी सुधार मंडळाकडून सुद्धा केले जात होते. झोपडपट्टी पुनर्वसनासाठी एक विशेष नियोजन प्राधिकरण म्हणजे बृहन्मुंबई, ठाणे, पुणे व पिंपरी-चिंचवडसाठी झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकार जे झोपडपट्टीधारकांना आहे त्या ठिकाणीच पुनर्वसित करते. जिल्हा नियोजन समिती, खासदारांचा स्थानिक क्षेत्र विकास कार्यक्रम निधी आणि आमदारांचा स्थानिक क्षेत्र विकास कार्यक्रम निधीमधून झोपडपट्टी सुधारणा योजना राबविण्याकरिता इतर विविध अभिकरणे सुद्धा नियुक्त केली होती.
14	घरगुती, औद्योगिक आणि वाणिज्यिक प्रयोजनार्थ पाणीपुरवठा	पाण्याचे वितरण जोडण्या पुरविणे कार्यचालन आणि देखभाल शुल्क वसुली	सर्व तीनही अधिनियमांतर्गत पाणीपुरवठा हे बंधनकारक कार्य होते. तथापि, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, सिडको आणि महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ यासारखी शासनसदृश अभिकरणे देखील पाणीपुरवठा करत होती.
15	सार्वजनिक सुविधा, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, वाहनतळ, बसथांबे व सार्वजनिक सोयींसह	दवाखान्यांची देखभाल रोगप्रतिकारकता/लसीकरण जन्म आणि मृत्यु नोंदणी संसर्गजन्य रोगांचा प्रादुर्भाव झालेल्या परिसराची स्वच्छता आणि निर्जंतुकीकरण	सार्वजनिक दवाखाने उघडणे आणि त्यांची देखभाल आणि वैद्यकीय मदत पुरवणे तीनही कायद्यांतर्गत बंधनकारक होते, परंतु चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 16 ¹ मध्ये हे कार्य केले जात नव्हते. या सेवा एकतर सार्वजनिक आरोग्य विभाग

¹ (i) धामणगाव, (ii) हिंगणघाट, (iii) लाखनी, (iv) मलकापुर, (v) मेढा, (vi) मोहाडी, (vii) मोटाळा (viii) तळेगाव-दाभाडे, (ix) नंदुरबार, (x) निलंगा, (xi) रेणापुर, (xii) साक्री, (xiii) सिल्लोड, (xiv) शिराळा, (xv) शिरूर -अनंतपाल आणि (xvi) तळा

अनु क्र	कार्ये	उपक्रम/कार्यक्रम	कार्यान्वयनाची प्रत्यक्ष स्थिति
		घनकचरा व्यवस्थापन	किंवा जिल्हा परिषदेच्या प्राथमिक आरोग्य केंद्रांकडून पुरवल्या जात होत्या. नागरी स्थानिक संस्थांनी रेबिज प्रतिबंध लसी, धनुर्वात लसी पुरविल्या आणि पल्स पोलिओ, सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम यासारख्या राष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये महत्त्वाचा पाठिंबा दिला. नागरी क्षेत्रातील स्वच्छता आणि घन कचरा व्यवस्थापन नागरी स्थानिक संस्थांतर्फे केले जात होते.
16	रस्ते व पूल	रस्ते बांधणी आणि देखभाल पूल, नाले, उड्डाणपूल आणि पदपथ बांधणे आणि देखभाल	नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांच्या अखत्यारीत रस्ते, पूल, नाला, साकव (सेतुमार्ग), भुयारी मार्ग, पद-पथ इत्यादींचे बांधकाम केले आणि त्यांची देखभाल केली. नागरी स्थानिक संस्थांनी शासनाच्या विविध योजना जसे की सुवर्णजयंती नगरोत्थान योजनेसारख्या योजना अंतर्गत सुद्धा प्रकल्प राबविले. राज्य शासनाने मुक्त केलेल्या विशेष रस्ते अनुदानांतर्गत नगरपालिका क्षेत्रात रस्त्यांचे बांधकाम आणि त्यांची देखभाल यासाठी नागरी स्थानिक संस्थेशिवाय इतर अभिकरण नियुक्त करण्याचे अधिकार शासनाला दिले होते.
कार्यान्वयन अभिकरण म्हणून केलेली कार्ये			
17	आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी नियोजन	आर्थिक उपक्रमांसाठी कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सामाजिक विकासाकरिता धोरणे	नागरी स्थानिक संस्था सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी योजना अग्रेषित करतात ज्या जिल्हा नियोजनामध्ये एकत्रित होतात. शासनाने मंजूर केलेला जिल्हा आराखडा नागरी स्थानिक संस्था त्यांच्या नगरपालिका क्षेत्रात राबवतात. .
18	नागरी क्षेत्रातील दारिद्र्य कमी करणे	लाभार्थी निश्चिती उपजीविका आणि रोजगार	नागरी स्थानिक संस्था राष्ट्रीय शहरी नगरोत्थान अभियान-दीनदयाळ अंत्योदय योजना सारख्या शासकीय योजना राबवितात. महिला आणि दिव्यांग (अपंग) यांच्या कल्याणाकरिता नागरी स्थानिक संस्था त्यांच्या उत्पन्नाच्या पाच टक्के रक्कम राखून ठेवतात.

तक्ता 4.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे नगर नियोजन, जमीन वापर आणि इमारतींचे बांधकाम विनियमन, गलिच्छ वस्ती सुधारणा व तिचा दर्जा उंचावणे, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक आरोग्य आणि रस्ते व पूल यासारखी सहा कार्ये शासनसदृश अभिकरणांद्वारे सुद्धा केली जातात, त्यामुळे नागरी स्थानिक संस्थांना परिकल्पित केलेले हस्तांतरण आणि सक्षमीकरण असंहत(डायल्यूट) झाले. शिवाय, अनेक शासनसदृश अभिकरणांची नियोजन प्राधिकरण म्हणून केलेल्या नियुक्तीमुळे कार्यांचे

परिकल्पित योग्य हस्तांतरण होत नाही, शिवाय नागरी स्थानिक संस्थांच्या अधिकारक्षेत्रात असमान विकास होण्यात झाला.

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण, म्हाडा, मुंबई महानगर प्रदेश विकास प्राधिकरण, नागपूर सुधार प्रन्यास ही राज्यस्तरीय शासनसदृश अभिकरणे विशिष्ट शहरी क्षेत्रासाठी निर्माण केलेली नाहीत आणि त्यांच्या निर्मितीमागे ऐतिहासिक तसेच क्षेत्र-विशिष्ट कारणे आहेत. प्रधान सचिवांनी पुढे सांगितले की महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण शहरी आणि ग्रामीण या दोन्ही क्षेत्रांसाठी आहे आणि ते सोयीचा भाग म्हणून तसेच सुरु ठेवण्यात आले आहे. झोपडपट्टी पुनर्वसन प्राधिकरण आणि म्हाडाबद्दल प्रधान सचिव म्हणाले की या अभिकरणांद्वारे केली जाणारी कार्ये शीघ्र गतीने होण्यासाठी विशेष अभिकरणांची आवश्यकता आहे. प्रधान सचिवांनी पुढे असेही नमूद केले की ही अभिकरणे संपूर्ण शहरी क्षेत्रासाठी काम करत नसून महानगरपालिका क्षेत्रामध्ये त्यांना मर्यादित अधिकार आहेत

शिफारस 1: संविधानानुसार नागरी स्थानिक संस्थांना संपूर्ण हस्तांतरणासाठी शासनाने कालबद्ध कार्यवाही करणे गरजेचे आहे आणि त्यांच्या क्षेत्रामध्ये ही कार्ये पार पाडण्यासाठी त्यांना पर्याप्त स्वायत्तता द्यावी.

4.3 नागरी स्थानिक संस्थांच्या सक्षमीकरणासाठी संस्थात्मक कार्यतंत्र

स्थानिक संस्था हस्तांतरित केलेली कार्ये प्रभावीपणे तेव्हाच पार पाडू शकतील, जेव्हा योग्य संस्था निर्माण होतील आणि योग्य प्रकारे सक्षम केल्या जातील. ह्या भागात अशा संस्थात्मक कार्यतंत्राच्या परिणामकारकतेची चर्चा केली आहे.

4.3.1 राज्य निवडणूक आयोग

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 झेडए मध्ये अशी तरतूद आहे की नगरपालिकांच्या सर्व निवडणुकांसाठी मतदार याद्या तयार करण्याच्या आणि अशा निवडणुकांचे आयोजन करण्याच्या कामाचे अधीक्षण, संचालन आणि नियंत्रण राज्य निवडणूक आयोगाकडे निहित असेल. महाराष्ट्रामध्ये एप्रिल 1994 मध्ये स्थापित झालेल्या राज्य निवडणूक आयोगाकडे भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 झेडए मध्ये परिकल्पित सर्व अधिकार निहित आहेत.

4.3.1.1 नागरी स्थानिक संस्थांमधील निवडणुकीची स्थिती

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 आर मध्ये अशी तरतूद आहे की नगरपालिकेतील सर्व जागा या नगरपालिका क्षेत्रातील “प्रभाग” म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या प्रादेशिक मतदारसंघातून थेट निवडणुकीद्वारे निवडलेल्या व्यक्तींद्वारेच भरण्यात येतील. राज्यातील सर्व तीनही अधिनियमांमध्ये दर पाच वर्षांनी निवडणूक घेण्याची तरतूद आहे.

लेखापरीक्षेला असे दिसून आले की चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 34 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये निवडणुका वेळेवर घेतल्या गेल्या होत्या, तर 10 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये² कोविड-19 च्या महामारीमुळे वर्ष 2020-21 मध्ये निवडणुका घेता आल्या नव्हत्या.

4.3.1.2 आरक्षणाची स्थिती

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 टी मध्ये असे निर्धारित केले आहे की थेट निवडणुकीसाठी नगरपालिकेच्या विविध मतदारसंघांमध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती आणि महिलांसाठी आळीपाळीने जागा आरक्षित असाव्यात. अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीसाठी जागांचे आरक्षण हे महानगरपालिका क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येशी त्यांच्या असलेल्या एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात असणे आवश्यक होते. शिवाय, अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीसाठी राखीव ठेवलेल्या जागांसाहित एकूण जागांच्या एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव असणे आवश्यक होते. राज्य विधानमंडळाद्वारे मागासवर्गीय समाजासाठी जागा राखीव ठेवण्याची सुद्धा तरतूद होती.

महाराष्ट्रातील तीनही अधिनियमांमध्ये अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातीसाठी जागांचे आरक्षण हे आळीपाळीने महानगरपालिका क्षेत्रातील एकूण लोकसंख्येशी त्यांच्या असलेल्या एकूण प्रमाणाच्या हिश्यानुसार होते. याशिवाय एकूण जागांच्या 27 टक्के जागा मागासवर्गीयांसाठी आणि अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि इतर मागासवर्गीय जागांसाहित सर्व जागांतील 50 टक्के जागा आळीपाळीने महिलांसाठी आरक्षित ठेवण्यात आल्या होत्या.

लेखापरीक्षेला असे निदर्शनास आले की चाचणी-तपासणी केलेल्या सर्व 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये अधिनियमांमध्ये समाविष्ट तरतुदीनुसार अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि महिलांसाठी जागा आरक्षित होत्या.

4.3.2 महापौर/अध्यक्ष यांची भूमिका आणि जबाबदारी

भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 243 आर(2)(बी) असे निर्धारित करतो की राज्य विधानमंडळ कायद्याद्वारे नगरपालिकेच्या अध्यक्षांची निवड करण्याचा रीतीसाठी तरतूद करू शकेल. संविधानाने नगरपालिका अध्यक्षांची भूमिका, कार्ये आणि निवडणुकीची पध्दत ठरवून दिलेली नाही आणि ते राज्य विधानमंडळाने तयार केलेल्या कायद्यांवर सोपवलेले आहे.

महाराष्ट्रामध्ये महानगरपालिकेच्या अध्यक्षांना महापौर म्हणतात तर नगरपरीषदा/नगर पंचायतीच्या सभापतीला अध्यक्ष असे संबोधतात.

भारत सरकारच्या नगर विकास मंत्रालयाने जारी केलेल्या आदर्श महानगरपालिका अधिनियम, 2003 मध्ये अशी तरतूद आहे की महापौर/अध्यक्षांच्या पदाची मुदत

² (i) भातकुली, (ii) कुळगाव-बदलापूर, (iii) लाखनी, (iv) मोहाडी, (v) मोटाळा, (vi) मुरबाड, (vii) साक्री, (viii) शिरूर-अनंतपाल, (ix) तळा आणि (x) वसई-विरार

महानगरपालिकेच्या कालावधीशी समसीम पाहिजे. तसेच प्रस्तावित केल्यानुसार त्याच सारख्या मर्यादेत व रीतिनुसार महापालिकेतील महापौर/अध्यक्षांचे कार्यालय अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती आणि महिलांसाठी राखीव असणे आवश्यक आहे. द्वितीय प्रशासनिक सुधारणा आयोगानेसुध्दा महापौर/अध्यक्ष हा महापालिकेचा मुख्य कार्यकारी असावा आणि थेट जनतेकडून निवडला जावा अशी शिफारस (ऑक्टोबर 2007) केली होती.

राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांमधील महापौर व अध्यक्षांच्या निवडणुकीची पध्दत, कालावधी आणि अधिकार तक्ता 4.3 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 4.3 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये महापौर आणि अध्यक्षांच्या निवडणुकीची पध्दत, कालावधी आणि अधिकाराची स्थिती

अनु क्र	तपशील	महापौर	अध्यक्ष
1.	पदाची मुदत	अडीच वर्षे. महापालिकेच्या कार्यकालावधीशी समसीम नाही.	अडीच वर्षे. नगरपरिषदा/नगर पंचायतींच्या कार्यकालावधीशी समसीम नाही
2.	निवडणुक	थेट जनतेद्वारे निवडला न जाता नगरसेवकांमधून निवडला जातो. महापौरांचे पद हे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, मागासवर्गीय, महिला व सर्वसाधारण यांसाठी आळीपाळीने राखीव ठेवण्यात आले होते.	थेट जनतेद्वारे निवडले न जाता नगरसेवकांमधून निवडला जातो अध्यक्षांचे पद हे अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, मागासवर्गीय, महिला व सर्वसाधारण यांसाठी आळीपाळीने राखीव ठेवण्यात आले होते.
3.	महापौर व अध्यक्षांची महत्त्वाची कार्ये व कार्यकारी अधिकार	बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी असतात. सुधार समिती, शिक्षण समिती इत्यादींची प्रथम बैठक आमंत्रित करतात. कार्यकारी अधिकार नाहीत. राज्य शासनाने नियुक्त केलेले आयुक्त मुख्य कार्यकारी असतात.	बैठकीच्या अध्यक्षस्थानी असतात. स्थायी समितीचा अध्यक्ष. नगरपरिषदेच्या वित्तीय व कार्यकारी प्रशासनावर लक्ष ठेवणे. नगरपरिषदेच्या कार्यकारी, प्रशासन, लेखे व अभिलेखे या बाबींवरील नगरपरिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांच्या कामकाजावर आणि अधिनियमांवरील पर्यवेक्षण व नियंत्रण. आणीबाणीच्या परिस्थितीत जनतेच्या सुरक्षेसाठी कोणत्याही कामावर खर्च करण्याचे अधिकार. नगरपरिषदेच्या इतर अधिकाऱ्यांना अधिनियमाचे अंतर्गत कोणतेही कार्य करण्यासाठी, अधिकार सोपविण्यासाठी अध्यक्षांची मंजूरी घेणे आवश्यक आहे.

स्रोत: संबंधित अधिनियम

तक्ता 4.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे महापालिकेच्या महापौरांच्या तुलनेत नगरपरिषदेच्या अध्यक्षांना जास्त कार्यकारी अधिकार होते. मे 2016 मध्ये नगरपरिषदेच्या अध्यक्षांची

थेट निवड करण्यासाठी महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 मध्ये सुधारणा करण्यात आली. तथापि, फेब्रुवारी 2020 मध्ये सुधारणा रद्द करण्यात आली आणि नगरसेवकांमधुनच अप्रत्यक्ष पध्दतीने अध्यक्ष निवडण्याची पूर्वीच्या पध्दतीची पुनःस्थापना करण्यात आली.

देशभरातील विविध शहरांच्या महापौरांचा कार्यकाळ आणि अधिकारांची तुलना केली असता असे उघड झाले की देशातील 15 शहरांमध्ये³ महापौरांचा पाच वर्षांचा कार्यकाळ हा महापालिकेच्या कार्यकाळाशी समसीम होता. वरील 15 शहरांपैकी सहा⁴ शहरांमध्ये महापौरपदासाठी थेट निवडणुका झाल्या. कोलकाताचे महापौर कार्यकारी प्रमुख होते व सर्व कामे मंजूर करण्याचे त्यांना अधिकार होते. कोची व जयपूरच्या महापौरांना सर्व प्रकल्प मंजूर करण्याचे अधिकार होते व देयके सही करणे व मंजूर करणे याचे प्राधिकार होते.

याउलट, महाराष्ट्र राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांमधील महापौर व अध्यक्ष जनतेद्वारे थेट निवडले जात नव्हते व त्यांचा कार्यकाळ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यकाळाशी समसीम नव्हता. शिवाय, महापौरांना विस्तृत कार्यकारी अधिकार नव्हते.

निर्गमन बैठकीमध्ये प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की राज्यामध्ये पूर्वीच्या एक वर्ष व पाच वर्ष कार्यकाळाचा प्रयोग केल्यानंतर अडीच वर्षांचा कालावधी जास्त योग्य वाटला. त्यांनी पुढे असेही सांगितले की महापौरांच्या कार्यकारी अधिकारांचा विचार करण्यासाठी एक समिती स्थापन केली आहे व तिचा अहवाल लवकरच प्राप्त होईल.

शिफारस 2: महापौरांना कार्यकारी अधिकार देण्यासाठी व महापौर/अध्यक्षांना जनतेने थेट निवडण्यासाठी प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या शिफारशीवर राज्य शासनाने विचार केला पाहिजे.

4.4 जिल्हा नियोजन समिती

जिल्ह्यातील पंचायती आणि नगरपालिका यांनी तयार केलेल्या योजना एकत्रित करण्यासाठी आणि संपूर्ण जिल्ह्यासाठी एकच प्रारूप विकास योजना तयार करण्यासाठी एक जिल्हा नियोजन समिती गठीत करण्याचे भारताच्या संविधानाच्या अनुच्छेद 243 झेडडी मध्ये निर्धारित केले आहे.

तदनुसार, राज्य शासनाने महाराष्ट्र जिल्हा नियोजन समिती (रचना व कामे) अधिनियम, 1998 आणि महाराष्ट्र जिल्हा नियोजन समिती (सभा घेणे) नियम, 1999 अधिनियमित केले.

³ भोपाळ, चेन्नई, डेहराडून, गुवाहाटी, हैद्राबाद, जयपूर, कानपूर, कोलकाता, लखनऊ, लुधियाना, पाटणा, रायपूर, रांची, थिरुवनंतपूरम आणि विशाखापट्टणम्

⁴ भोपाळ, डेहराडून, कानपूर, लखनऊ, रायपूर आणि रांची

जिल्हा नियोजन समितीमध्ये पदसिद्ध सदस्य, नामनिर्देशित सदस्य व निर्वाचित सदस्य असतात. संबंधित जिल्हयाचे प्रभारी मंत्री, जिल्हा परिषदेचे अध्यक्ष आणि संबंधित जिल्हयाचे जिल्हाधिकारी हे पदसिद्ध सदस्य असतात. नामनिर्देशित सदस्य हे त्या क्षेत्रातील समराज्यीय संस्थांचे सदस्य, संबंधित जिल्हयाचे प्रतिनिधित्व करणारे लोकसभा सदस्य आणि विधानसभेचे सदस्य व जिल्हा नियोजनासंबंधी ज्ञान असणारी व्यक्ति सदस्य असतात. कमीतकमी 80 टक्के सदस्य हे जिल्हयामधील पंचायती व नगरपालिका यांच्या निर्वाचित सदस्यांमधून जिल्हयातील ग्रामीण व नागरी क्षेत्रातील लोकसंख्येच्या गुणोत्तराच्या प्रमाणात निवडले जातात.

जिल्हा नियोजन समितीचे मुख्य कार्य हे जिल्हयातील पंचायती/नागरी स्थानिक संस्था यांचे वार्षिक, पंचवार्षिक आणि सम्यकदर्शी विकास योजनांचे एकत्रीकरण करणे आणि शासनाच्या मंजूरी करता वार्षिक, पंचवार्षिक आणि सम्यकदर्शी विकास योजनांचे मसुदे तयार करणे हे होते.

लेखापरीक्षेच्या असे निदर्शनास आले की सर्व 36 जिल्हयांमध्ये जिल्हा नियोजन समितीचे गठण करण्यात आले होते आणि जिल्हा नियोजन समित्यांनी तयार केलेल्या 2015-16 ते 2020-21 ह्या कालावधीच्या वार्षिक जिल्हा योजना राज्य शासनाने मंजूर केल्या होत्या. तथापि कोणत्याही जिल्हयात पंचवार्षिक योजना व सम्यकदर्शी विकास योजना तयार करण्यात आलेल्या नव्हत्या.

4.5 महानगर नियोजन समिती

भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 243 झेडई मध्ये महानगर क्षेत्रामधील पंचायती व नगरपालिका यांनी तयार केलेल्या योजनांच्या संबंधाने महानगरीय क्षेत्रासाठी⁵ विकास योजनेचा मसुदा तयार करण्यासाठी महानगर नियोजन समिती स्थापन करण्याची तरतूद आहे. त्याप्रमाणे, राज्य शासनाने महानगरीय नियोजन समित्या (रचना व कामे) (तरतुदी पुढे चालू ठेवणे) अधिनियम, 1999 मंजूर केला.

महानगर नियोजन समितीमध्ये पदसिद्ध सदस्य, नामनिर्देशित सदस्य व निर्वाचित सदस्य असतात. नगर विकास विभागाचे प्रधान सचिव आणि संबंधित महसूल विभागाचे विभागीय आयुक्त हे पदसिद्ध सदस्य असतात. नामनिर्देशित सदस्य हे महानगरपालिका आयुक्त, नगर परिषदांचे मुख्य अधिकारी, महानगर क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या विशेष नियोजन प्राधिकरणांचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, संबंधित महानगर क्षेत्रांचे प्रतिनिधित्व करणारे लोकसभा सदस्य व विधानमंडळ सदस्य आणि नगर विकास, नागरी पायाभूत सुविधा, वित्त, परिवहन, पर्यावरण, उद्योग आणि व्यापार व नगर सामूहिक विकास यातील अनुभवी व तज्ञ व्यक्ति असतात. एकूण सदस्यांपैकी कमीत कमी दोन तृतीयांश सदस्य जिल्हयातील पंचायती आणि नगरपालिका यांचे

⁵ दहा लाख किंवा त्याहून अधिक लोकसंख्या असलेले क्षेत्र ज्यामध्ये एक किंवा अधिक जिल्हयांचा समावेश असेल आणि दोन किंवा अधिक नगरपालिका किंवा पंचायती किंवा राज्यपालांनी सार्वजनिक अधिसूचनेद्वारे निर्दिष्ट केलेले इतर संलग्न क्षेत्र

निर्वाचित सदस्य महानगर क्षेत्रातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येच्या गुणोत्तराच्या प्रमाणात निवडले जातात.

लेखापरीक्षेच्या असे निदर्शनास आले की नगर विकास विभागाने मुंबई (जुलै 1999), नागपूर (जुलै 1999), पुणे (जुलै 1999), औरंगाबाद (सप्टेंबर 2008) आणि नाशिक (ऑगस्ट 2008) या पाच महानगर क्षेत्रांना अधिसूचित केले. त्यानुसार या क्षेत्रांसाठी महानगर नियोजन समित्या गठीत केल्या गेल्या आहेत.

मुंबई आणि नागपूर महानगर क्षेत्राची विकास योजना राज्य शासनाने अनुक्रमे एप्रिल 2021 व जानेवारी 2018 मध्ये मंजूर केली तर जनतेकडून सूचना/हरकती मागवण्यासाठी पुणे महानगर क्षेत्राची प्रारूप विकास योजना राजपत्रामध्ये जुलै 2021 मध्ये प्रसिध्द केली गेली. नाशिक व औरंगाबादसाठी प्रारूप विकास योजना तयार केली नव्हती (ऑक्टोबर 2021). लेखापरीक्षेला असे निदर्शनास आले की नाशिक महानगर नियोजन समितीने तिच्या गठनापासून म्हणजे जून 2016 पासून एकदाच जुलै 2016 मध्ये सभा आयोजित केली होती, तर औरंगाबाद महानगर नियोजन समितीने तिच्या गठनापासून म्हणजेच फेब्रुवारी 2015 पासून एकही सभा आयोजित केली नव्हती.

निर्गमन बैठकीत संयुक्त सचिव (नगर विकास विभाग-1) यांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की नाशिकची महानगर नियोजन समिती निवडणुकीनंतर अस्तित्वात नाही तर औरंगाबाद महानगर नियोजन समितीची प्रारूप विकास योजनेचे अंतिमीकरण सुरू होते. त्यांनी पुढे असेही सांगितले की महानगर योजना तयार केली नसली तरी क्षेत्रीय योजना तयार होत्या.

शिफारस 3: महानगर क्षेत्राच्या एकात्मिक विकासासाठी महानगर नियोजन समिती प्रभावीपणे कार्यरत होण्याची राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी.

4.6 प्रभाग समिती

भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद 243 एस असे निर्दिष्ट करते की तीन लाख किंवा त्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या नगरपालिकांच्या प्रादेशिक क्षेत्रामध्ये, एक किंवा अधिक प्रभागांचा समावेश असलेली प्रभाग समिती गठित करावी.

प्रभाग समितीमध्ये नगरपालिकेचे निर्वाचित सदस्य, संबंधित प्रभागाचे प्रभाग अधिकारी आणि प्रभाग समितीच्या क्षेत्रामधील समाजकल्याण क्षेत्रामध्ये कार्यरत असलेल्या समाजलक्षी (समुदाय-आधारित) संस्था व मान्यताप्राप्त अशासकीय संस्था यामधील तीन नामनिर्देशित सदस्य यांचा समावेश असतो. प्रभाग समितीच्या कार्यामध्ये स्थानिक स्तरावरील नियोजन, महापालिकेच्या पाणीपुरवठा, जलनिःसारण, स्वच्छता व पर्जन्यजलनिःसारण यासारख्या अत्यावश्यक नगरपालिका सेवा आणि स्थानिक स्तरावरील नागरिकांच्या प्रभागाशी संबंधित समस्यांचे निराकरण आणि विविध उपक्रमांतर्गत खर्चाच्या अंदाजपत्रकाच्या प्रस्तावांवर शिफारस करणे याचा समावेश होता. राज्यामध्ये फक्त महानगरपालिकांमध्ये तीन लाखांपेक्षा जास्त

लोकसंख्या असल्याने केवळ महानगरपालिकांमध्येच प्रभाग समित्या स्थापन करण्यात आल्या होत्या.

मुंबई महानगरपालिका अधिनियम, 1888 च्या कलम 50 टिटी नुसार 25 पेक्षा जास्त प्रभाग समित्या बनवू नये अशी तरतूद आहे. महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 च्या कलम 29ए मध्ये लोकसंख्येच्या आधारावर किती प्रभाग समित्या गठित करावयाच्या याची तरतूद आहे. दोन्ही अधिनियमांमध्ये असे प्रस्तावित केले आहे की प्रत्येक महिन्यात कमीत कमी एकदा प्रभाग समितीची सभा होईल. चाचणी-तपासणी केलेल्या आठ महापालिकांच्या गठीत प्रभाग समित्यांच्या आणि 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान आयोजित सभांची स्थिती तक्ता 4.4 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 4.4: प्रभाग समिती गठित करण्यातील आणि सभा भरवण्यातील कमतरता

महानगर पालिकेचे नाव	अधिनियमा नुसार गठण करावयाच्या प्रभाग समित्यांची संख्या	गठण केलेल्या प्रभाग समित्यांची संख्या	कमतरता टक्केवारीत	2015-20 दरम्यान आयोजित करावयाच्या सभांची संख्या	आयोजित सभांची संख्या	कमतरता टक्केवारीत
अमरावती	5	5	--	300	293	2
लातूर	4	4	--	240	4	98
बृहन्मुंबई	25 पेक्षा जास्त नाही	17	--	1020	1327	--
नागपूर	13	10	23	600	247	59
नाशिक	10	6	40	360	292	19
पिंपरी-चिंचवड	11	8	27	480	434	10
ठाणे	11	9	18	540	362	33
वसई-विरार	9	9	--	540	402	25

स्रोत: संबंधित नागरी स्थानिक संस्थांनी पुरवलेली माहिती

तक्ता 4.4 वरून असे दिसून येते की नाशिक महानगरपालिकेमध्ये प्रभाग समित्या गठण करण्यामध्ये 40 टक्के कमतरता होती. लातूर आणि नागपूर महानगरपालिकांमध्ये सभा आयोजित करण्यातील कमतरता देखील गंभीर होती. लातूर महानगरपालिकेने उत्तरात सांगितले (सप्टेंबर 2021) की प्रभाग समितीचे अध्यक्ष निवडणुकांमध्ये व्यग्र होते आणि दुष्काळी परिस्थिती आणि त्यानंतर अध्यक्षांच्या नियुक्तिच्या पध्दतीला आव्हान देणारे न्यायालयीन प्रकरण यामुळे सभा घेता आल्या नाहीत. नागपूर महानगरपालिकेने उत्तरात सांगितले (सप्टेंबर 2021) की प्रत्येक महिन्यात एकदा सभा घेण्याचे निर्देश जारी केले आहेत.

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की यासंदर्भात आवश्यक सूचना जारी केल्या जातील.

4.7 क्षेत्र सभा

नगर विकास मंत्रालय, भारत सरकार यांनी प्रारूप आदर्श नगर राज विधेयकामध्ये प्रत्येक प्रभागासाठी क्षेत्र सभेची शिफारस (ऑक्टोबर 2003) केली आहे. हे अंमलबाजावणी करावयाच्या योजना व विकास कार्यक्रम यांचे प्राधान्यक्रम ठरवणे, लाभार्थी-केंद्रित योजनांसाठी सर्वाधिक पात्र व्यक्तींची निवड, सार्वजनिक सोयी-सुविधांसाठी ठिकाण सुचविणे इ. सारख्या महापालिकेच्या कामांमध्ये जनतेचा सहभाग प्रस्थापित करण्यासाठी होते.

राज्य शासनाने सर्व नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये क्षेत्र सभा स्थापन करण्यासाठी महाराष्ट्र महानगर पालिका आणि नगरपरिषदा (सुधारणा) अधिनियम, 2009 पारीत केला. तथापि, अधिनियम पारीत होऊन 12 वर्षे उलटून गेल्यानंतरही अंमलबाजावणी तारखेची अधिसूचना जारी झाली नव्हती. याच्या परिणामी, कोणत्याही प्रभागांमध्ये क्षेत्र सभा गठीत झाल्या नव्हत्या. अशाप्रकारे, अधिनियम बनवून देखील जनतेचा महानगरपालिका कार्यामध्ये सहभाग होण्याची महत्त्वाची यंत्रणा कार्यान्वित होऊ शकली नाही.

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की क्षेत्र सभेची शहरी क्षेत्रांमधील व्यवहार्यता तपासली जात असल्याने अधिसूचना जारी केली नाही.

शिफारस 4: प्रभाग समित्या आणि क्षेत्र सभा स्थापन करण्यासाठी शासनाने पावले उचलावी व त्याच्या परिणामकारक कार्यक्षमतेची खात्री करावी.

4.8 राज्य वित्त आयोग

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 आय सह 243 वाय असे निर्दिष्ट करते की संविधान सुधारणा अधिनियम, 1992 याच्या प्रारंभापासून एक वर्षाच्या आत आणि त्यानंतर प्रत्येक पाचवे वर्ष संपताच नगरपालिकांच्या आर्थिक स्थितीचा आढावा घेण्यासाठी राज्य वित्त आयोग स्थापन करावा.

राज्यामध्ये राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र वित्त आयोग (संकीर्ण अधिनियम), 1994 अधिनियमित केला.

4.8.1 राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यामधील विलंब आणि राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्विकारण्यातील विलंब

दर पाच वर्षांनंतर राज्य वित्त आयोग स्थापन करणे गरजेचे होते. तेराव्या केंद्रीय वित्त आयोगाने शिफारस केली होती की राज्य वित्त आयोगांतर्गत येणारा कालावधी हा केंद्रीय वित्त आयोगाबरोबर समक्रमित केला जावा. तेराव्या केंद्रीय वित्त आयोगाने अशीही शिफारस केली होती की राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशींवर आधारीत राज्यातील नगरपालिकांच्या स्रोतांना पूरक ठरण्यासाठी राज्याचा एकत्रिकृत निधी वाढवण्यासाठीच्या उपायांची शिफारस करण्याचे तेराव्या केंद्रीय वित्त आयोगाचे

महादेश असल्याने, केंद्रिय वित्त आयोगाच्या अहवालाआधी राज्य वित्त आयोगाचा अहवाल उपलब्ध असावा.

लेखापरीक्षेला असे निदर्शनास आले की राज्यात स्थापित केलेल्या पाच राज्य वित्त आयोगांपैकी तक्ता 4.5 मध्ये दर्शवल्याप्रमाणे चार राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यास विलंब झाला. सहावा राज्य वित्त आयोग जो 2019 मध्ये स्थापन करावयाचा होता तो अद्याप स्थापन झाला नव्हता.

तक्ता 4.5 राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यातील विलंब दर्शवणारे विवरण

राज्य वित्त आयोगाचा क्रमांक	संविधानानुसार स्थापन करावयाचा होता	आधीच्या राज्य वित्त आयोगाच्या संदर्भाने कधी स्थापन करावयास हवा होता	राज्य वित्त आयोग स्थापन केल्याची तारीख	राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यातील विलंब (महिण्यात)
पहिला	31 मे 1994 पर्यंत	लागू नाही	23-04-1994	विलंब नाही
दुसरा	1999	एप्रिल 1999	22-06-1999	2
तिसरा	2004	जून 2004	15-01-2005	7.5
चौथा	2009	जानेवारी 2010	10-02-2011	12
पाचवा	2014	फेब्रुवारी 2016	28-03-2018	25
सहावा	2019	मार्च 2023	स्थापन झालेला नाही	-

स्रोत: संविधानिक तरतुदी, राज्य वित्त आयोगासाठीच्या अधिसूचना आणि राज्य शासनाचा कृती अहवाल

तक्ता 4.5 वरून असे निदर्शनास येते की राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यास विलंब झाल्यामुळे, संविधानातील तरतुदींप्रमाणे सहा राज्य वित्त आयोग स्थापन होण्याऐवजी फक्त पाच राज्य वित्त आयोग स्थापन झाले.

लेखापरीक्षेला असेही निदर्शनास आले की तक्ता 4.6 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्य वित्त आयोग अहवाल सादर करण्यात व शिफारशी स्विकारण्यात राज्य शासनाला विलंब झाला.

तक्ता 4.6 राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्विकारण्यातील विलंब

राज्य वित्त आयोग क्रमांक	राज्य वित्त आयोग स्थापन झाल्याची तारीख	अंतर्भूत कालावधी	राज्य वित्त आयोग अहवाल सादर करण्याची तारीख	नगर विकास विभागाने शिफारशी स्विकारल्याची तारीख	शिफारशी स्विकारण्यास शासनाने घेतलेला कालावधी
पहिला	23-04-1994	1996-97 ते 2000-01	31-01-1997	05-03-1999	2 वर्ष 1 महिना
दुसरा	22-06-1999	2001-02 ते 2005-06	30-03-2002	29-03-2006	4 वर्ष 1 महिना
तिसरा	15-01-2005	2006-07 ते 2010-11	30-06-2006	20-12-2013	7 वर्ष 5 महिने
चौथा	10-02-2011	2011-12 ते 2015-16	16-07-2015	23-03-2018	2 वर्ष 8 महिने
पाचवा	28-03-2018	2019-20 ते 2023-24	20-08-2019	15-12-2020	1 वर्ष 4 महिने

स्रोत: राज्य वित्त आयोग अहवाल आणि शासनाने राज्य वित्त आयोगांवर केलेला कृती अहवाल

तक्ता 4.6 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्य वित्त आयोगामध्ये 2016-17 ते 2018-19 हा कालावधी समाविष्ट नव्हता. चौथ्या राज्य वित्त आयोगाने त्यांचा अहवाल त्यांच्या शिफारस कालावधीच्या अगदी अखेरीस सादर केला. शिवाय, पाचवा राज्य वित्त आयोग जरी 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीसाठी होता, तरी शिफारशी स्विकारताना, त्याचा कालावधी 2020-21 ते 2024-25 हा गृहीत धरला गेला.

राज्य शासनाकडून शिफारशी स्विकारणे/नाकारणे यात विलंब झाल्यामुळे पूर्वीच्या राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींवर आधारित नागरी स्थानिक संस्थांना निधी हस्तांतरीत करण्यास विलंब झाला.

निर्गमन बैठकीत अवर सचिव, वित्त विभाग यांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की आधीचा राज्य वित्त आयोग अहवाल सादर करण्यास विलंब झाल्यामुळे राज्य वित्त आयोग स्थापण्यास विलंब झाला आणि राज्य विधानमंडळात अहवाल सादर करण्यापूर्वी मराठी अनुवादाला वेळ लागल्यामुळे अहवाल प्रस्तुत करण्यास उशीर झाला. तथापि, अवर सचिव यांनी सांगितले की शिफारशी स्विकारण्यात होत असलेला विलंब पाचवा राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्वीकारताना कमी झाला आहे.

4.8.2 राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींवर राज्य शासनाने केलेली कार्यवाही

राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींचे सामान्यपणे दोन वर्गात वर्गीकरण करता येईल उदा (i) राज्याच्या राजकोषावर वित्तीय भार असणा-या शिफारशी, आणि (ii) इतर शिफारशी, ज्या मुख्यत्वे महापालिकेच्या प्रशासकीय आणि विधायक सुधारणांवर भर देतात.

राज्यामध्ये स्थापन झालेल्या पाच राज्य वित्त आयोगांनी राज्य शासनाकडे नागरी स्थानिक संस्थांच्या संदर्भात 270 शिफारशी केल्या. राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या व राज्य शासनाने स्विकारलेल्या शिफारशींची स्थिती **तक्ता 4.7 मध्ये** दर्शविली आहे.

तक्ता 4.7 राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या व राज्य शासनाने स्विकारलेल्या शिफारशींची स्थिती

राज्य वित्त आयोग क्रमांक	राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींची संख्या	वित्तीय परिणाम असणा-या शिफारशी				इतर शिफारशी			
		पूर्ण स्विकृत	अंशतः स्विकृत	नाकारलेल्या	एकूण	पूर्ण स्विकृत	अंशतः स्विकृत	नाकारलेल्या	एकूण
पहिला	61	6	3	2	11	50	-	-	50
दुसरा	50	-	-	-	-	45	4	1	50
तिसरा	35	2	1	1	4	20	7	4	31
चौथा	48	1	1	26	28	-	1	19	20
पाचवा	76	8	4	9	21	38	9	8	55
एकूण	270	17	9	38	64	153	21	32	206

स्रोत: राज्य वित्त आयोग अहवालांवर शासनाचा कृती अहवाल

तक्ता 4.7 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या 270 शिफारशींपैकी 64 शिफारशी ह्या आर्थिक परिणामाच्या होत्या. राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी आणि राज्य शासनाने पूर्णतः/अंशतः स्वीकृत केलेल्या परंतु ज्यामध्ये राज्य शासनाने आर्थिक हस्तांतरण केलेले नाही अशा काही महत्त्वपूर्ण आर्थिक शिफारशी तक्ता 4.8 मध्ये दर्शविल्या आहेत.

तक्ता 4.8: राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी ज्यामध्ये राज्य शासनाने आर्थिक हस्तांतरण केले नाही.

राज्य वित्त आयोग क्रमांक	राज्य वित्त आयोगाची शिफारस	लेखापरीक्षा निष्पत्ति
पहिला	वाहन कराच्या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या निव्वळ उत्पन्नाच्या 25 टक्के रक्कम नगरपालिका क्षेत्रातील रस्ते बांधकाम आणि रस्त्यांची देखभाल यासाठी रस्ता अनुदान म्हणून हस्तांतरीत करणे.	शासनाने मोटार वाहन कर अंतर्गत निव्वळ संकलनातून 17.75 टक्के सर्व नागरी स्थानिक संस्थांना रस्ता अनुदान म्हणून हस्तांतरीत करण्याचे मान्य केले. तथापि, मोटार वाहन कराच्या मार्गाने प्राप्त झालेल्या निव्वळ उत्पन्नाच्या 10 टक्के रस्ता अनुदान वितरित केले जात होते.
तिसरा	वाहन कराच्या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या निव्वळ उत्पन्नाच्या 17.75 टक्के रक्कम नगरपालिका क्षेत्रातील रस्ते बांधकाम आणि रस्त्यांची देखभाल यासाठी रस्ता अनुदान म्हणून हस्तांतरीत करणे.	शासनाने मोटार वाहन कराच्या माध्यमातून प्राप्त झालेल्या निव्वळ उत्पन्नाच्या 10 टक्के दराने रस्ता अनुदान देणे सुरु ठेवले.
चौथा	नगरपालिका क्षेत्रामधून गोळा केलेल्या व्यवसाय कराचा 50 टक्के हिस्सा संबंधित नागरी स्थानिक संस्थेला देणे.	जरी मार्च 2018 मध्ये शासनाने शिफारस स्वीकृत केली असली तरी, शहरी भागात संकलित केलेल्या व्यवसाय कराची आकडेवारी राज्य शासनाकडे स्वतंत्रपणे उपलब्ध नसल्याने प्रत्यक्ष हस्तांतरण अद्याप झालेले नाही. राज्य शासनाची 2018-19 ते 2020-21 या कालावधीतील व्यवसाय कराची प्राप्ती ₹ 7,481.99 कोटी होती.

स्रोत: राज्य वित्त आयोगाचे अहवाल आणि शासनाचे कृती अहवाल

अशा प्रकारे, राज्य वित्त आयोग जी राज्यातील नगरपालिकांच्या वित्तीय स्थितीचा आढावा घेणारी महत्त्वपूर्ण यंत्रणा आहे तिच्या स्थापनेस फक्त विलंबच झाला नाही तर राज्य वित्त आयोगांचे अहवाल सादर करण्यात सुध्दा विलंब झाला. ह्याचा राज्य शासनाद्वारे शिफारशींचा विचार करण्यात आणि स्वीकृत केलेल्या शिफारशींची अंमलबजावणी करण्यातील विलंबात वाढ झाली, त्यायोगे नागरी स्थानिक संस्था व्यवसाय कर व रस्ते अनुदानांच्या लक्षणीय महसुलास वंचित राहिल्या.

निर्गमन बैठकीत अवर सचिव, वित्त विभाग यांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की नागरी स्थानिक संस्थांना व्यवसाय कराचे हस्तांतरण करण्याची यंत्रणा तयार करण्याचे निर्देश राज्य कर विभागाला जानेवारी 2022 मध्ये जारी केले आहेत.

शिफारस 5: राज्य शासनाने नियत कालावधीमध्ये राज्य वित्त आयोग स्थापन करावा आणि शासनाकडे राज्य वित्त आयोगाचा अहवाल शीघ्रतेने सादर होण्याची सुनिश्चिती करावी. निश्चित कालमर्यादेत शिफारशी विचारात घेण्याची आणि स्विकृत शिफारशींची त्वरित अंमलबजावणी करण्याची देखील राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी.

शिफारस 6: शहरी क्षेत्रातील व्यवसाय कर संकलनाचा विदा गोळा करण्यासाठी राज्य शासनाने यंत्रणा स्थापन करावी आणि त्यातील 50 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांना वेळेत हस्तांतरित होतील ह्याची सुनिश्चिती करावी.

प्रकरण V

**नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय
संसाधने**

प्रकरण
V

नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय संसाधने

5.1 नागरी स्थानिक संस्थांची वित्तीय संसाधने

नागरी स्थानिक संस्थांकडे पुरेशी वित्त उपलब्धता हा हस्तांतरित केलेल्या कार्यांच्या प्रभावी कामगिरीसाठी सर्वात महत्वपूर्ण घटक आहे. नागरी स्थानिक संस्थांचे निधी चार विस्तृत श्रेणींमध्ये विभागले जाऊ शकतात उदा. (i) स्वतःचा महसूल जो नागरी स्थानिक संस्था, कर आणि शुल्क आकारण्याच्या आणि संकलन करण्याच्या त्यांच्या अधिकाराद्वारे गोळा करतात उदा. मालमत्ता कर, अग्निशमन कर, वाहनांवरील कर, बोटींवरील कर, शिक्षण उपकर, विकास शुल्क आणि नगरपालिका मालमत्तेवरील भाडे, (ii) वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित केलेली केंद्रीय वित्त आयोगाची अनुदाने, (iii) राज्य शासनाने आकारलेल्या आणि गोळा केलेल्या कराच्या ठराविक टक्केवारीच्या रूपात नागरी स्थानिक संस्थांना अभिहस्तांकित महसूल आणि (iv) शासनाकडून मिळणारे सहायक अनुदान जे एखाद्या विशिष्ट उद्देश्यांनुसार असू शकते किंवा उद्देश्याविना असू शकते.

5.2 नागरी स्थानिक संस्थांच्या महसुलाचे स्रोत

महाराष्ट्रात नागरी स्थानिक संस्थांच्या निधीचे स्रोत (i) केंद्र आणि राज्य सरकारचे अनुदान आणि (ii) नागरी स्थानिक संस्थांचे स्वतःचे महसूल हे होते. 2015-16 ते 2019-20 या कालावधीसाठी नागरी स्थानिक संस्थांच्या महसुलाच्या स्रोताचा तपशील तक्ता 5.1 मध्ये दर्शविला आहे.

तक्ता 5.1: 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांच्या महसुलाचे स्रोत

(₹ कोटीमध्ये)

अनु क्र	वर्ष	अनुदान	स्वतःची संसाधने	एकूण महसूल	एकूण वित्तीय संसाधनांच्या संदर्भात स्वतःच्या महसुलाची टक्केवारी
1	2015-16	6286.77	53795.62	60082.39	90
2	2016-17	10812.88	47739.34	58552.22	82
3	2017-18	11365.64	52413.83	63779.47	82
4	2018-19	15791.95	51399.25	67191.20	76
5	2019-20	15996.72	56942.42	72939.14	78

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त केलेली माहिती

तक्ता 5.1 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, स्वतःच्या महसुलाची एकूण महसुलाशी टक्केवारी 2015-16 मधील 90 टक्क्यांवरून 2019-20 मध्ये 78 टक्क्यांवर घसरली. 2015-16 ते 2019-20 या कालावधीत स्वतःच्या संसाधनांमध्ये सहा टक्क्यांनी वाढ झाली असली तरी, याच कालावधीत अनुदान 61 टक्क्यांनी वाढले.

महानगरपालिका/नगर परिषदा/नगर पंचायती यांचा स्वतःच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत मालमत्ता कर होता. तिन्ही अधिनियमांतील तरतुदीनुसार मालमत्ता कर हा मालमत्तेच्या (जमीन आणि इमारत) पट्टीयोग्य/करयोग्य¹ मुल्यावर आकारला जाऊ शकतो. दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग आणि तेरावा केंद्रीय वित्तीय आयोग यांनी अनुक्रमे ऑक्टोबर 2007 आणि डिसेंबर 2009 मध्ये सर्व स्थानिक संस्थांनी मालमत्ता कराची आकारणी मालमत्तेच्या भांडवली मुल्यानुसार करण्याची शिफारस केली होती. मालमत्ता कराच्या संकलनातील प्लावकतेची सुनिश्चिती करण्यासाठी ही शिफारस करण्यात आली होती. करयोग्य मूल्य किंवा भांडवली मूल्य² यावर मालमत्ता कर आकारण्यासाठी राज्य शासनाने तीनही अधिनियमांमध्ये सुधारणा (2010) केल्या.

मालमत्ता कर महसूल हा मालमत्ता प्रगणन, कराचा दर, निर्धारण आणि मूल्यांकन प्रणाली, सूट मर्यादा आणि संकलनाची कार्यक्षमता यावर अवलंबून असतो.

5.2.1 मालमत्ता कर संकलन

चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमधील 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान मालमत्ता कर संकलन तक्ता 5.2 मध्ये दिले आहे. नागरी स्थानिक संस्थांनुसार तपशील परिशिष्ट 5.1 मध्ये दिलेला आहे.

तक्ता 5.2: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान मालमत्ता कराची मागणी आणि संकलन

अनु क्र	वर्ष	मालमत्ता कराची मागणी	संकलित मालमत्ता कर	संकलनाची टक्केवारी
		(₹ कोटीमध्ये)		
1	2015-16	20116.14	6041.64	30.03
2	2016-17	17587.39	6112.43	34.75
3	2017-18	18892.79	6515.28	34.49
4	2018-19	20894.53	6624.30	31.70
5	2019-20	23116.19	5810.07	25.13
6	एकूण	100607.04	31103.72	

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेली माहिती

तक्ता 5.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, 2015-16 ते 2019-20 या कालावधीत मालमत्ता कराची मागणी 15³ टक्क्यांनी वाढली. तथापि, संकलन 2015-16 मधील 30.03 टक्क्यांवरून 2019-20 मध्ये 25.13 टक्क्यांवर घसरले. 2015-16 ते

¹ पट्टीयोग्य/करयोग्य मूल्य हे भाडे जे दुरुस्तीकरिता 10 टक्के वजावटीस मान्यता दिल्यानंतर माफकपणे आवेदीत असलेली रक्कम

² भांडवली मूल्य हे मुद्रांक शुल्क आकारणीच्या उद्देश्यासाठी शासनाने जाहीर केलेले मालमत्तेचे प्रती क्षेत्रफळ मूल्य

³ (वर्ष 2019-20 साठी मालमत्ता कराची मागणी: 23116.19 (-) वर्ष 2019-20 साठी मालमत्ता कराची मागणी 20116.14) * 100/20116.14 = 14.91 म्हणजेच 15 टक्के

2019-20 दरम्यान चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये ₹ 1,00,607.04 कोटीच्या एकूण मालमत्ता कराच्या मागणीपैकी ₹ 84,777.14 कोटींची (84 टक्के) मागणी बृहन्मुंबई महानगरपालिकेशी संबंधित होती.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांची 2015-16 ते 2019-20 दरम्यानची संकलन कार्यक्षमतेची लेखापरीक्षेमध्ये केलेल्या विश्लेषणाची स्थिती तक्ता 5.3 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 5.3: 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची संकलन कार्यक्षमता

अनु क्र.	संकलन कार्यक्षमतेची टक्केवारी	महानगर पालिका	नगर परिषदा	नगर पंचायती	एकूण
नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या					
1	20 पेक्षा कमी	-	-	2	2
2	20 ते 50	5	8	6	19
3	50 ते 70	1	9	4	14
4	70 ते 80	2	1	-	3
5	80 च्या वर	-	6	-	6
एकूण		8	24	12	44
<i>स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेल्या विदाचे विश्लेषण</i>					

लेखापरीक्षणामध्ये खालील बाबी लक्षात आल्या :

- चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 पैकी 38 (86 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये संकलन कार्यक्षमता 80 टक्क्यांपेक्षा कमी होती, त्यामुळे नागरिकांना परिणामकारक सेवा देण्याची कार्यक्षमता कमी होते.
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान सरासरी संकलन कार्यक्षमता 53 टक्के होती (परिशिष्ट 5.1).
- महानगरपालिकांमध्ये सरासरी संकलन कार्यक्षमता 47 टक्के होती (परिशिष्ट 5.1). 2015-16 ते 2019-20 दरम्यान बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची संकलन कार्यक्षमता फक्त 28 टक्के होती.
- नगर परिषदा आणि नगर पंचायतींमध्ये सरासरी संकलन कार्यक्षमता 54 टक्के होती (परिशिष्ट 5.1).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी फक्त तीन नागरी स्थानिक संस्था (बृहन्मुंबई, कुळगाव-बदलापूर आणि तळेगाव-दाभाडे) भांडवली मुल्यावर मालमत्ता कर आकारत होते.
- जून 2017 मध्ये जारी केलेल्या नगर विकास विभागाच्या शासन निर्णयानुसार, सर्व विद्यमान विनामुल्यांकन मालमत्तांना कराच्या जाळ्यात आणून कराचा आधार विस्तृत करण्यासाठी भौगोलिक माहिती प्रणाली (जीआयएस) आधारित

करप्रणाली सर्व महापालिका क्षेत्रांमध्ये लागू करण्यात येणार होती. लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 पैकी 34 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मालमत्तांचे भौगोलिक माहिती प्रणालीनुसार नकाशन पूर्ण झाले नव्हते. भौगोलिक माहिती प्रणालीनुसार नकाशन पूर्ण केलेल्या 10 नागरी स्थानिक संस्थांनी⁴ भौगोलिक माहिती प्रणाली आधारित करप्रणाली लागू केली होती.

- चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 पैकी 13⁵ (30 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांनी केंद्र आणि राज्य शासनांच्या मालमत्तेवर मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी केली नव्हती. नाशिक महापालिकेने राज्य शासनाच्या मालमत्तांवर मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी केली नाही, तर अमरावती महापालिकेने केंद्र सरकारच्या मालमत्तांवर मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी केली नाही. सिन्नर नगर परिषद रिक्त जमिनींवर मालमत्ता कर आकारत नव्हती.

अशाप्रकारे, चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये सरासरी मालमत्ता कर संकलनच फक्त कमी नव्हते, तर बहुसंख्य नागरी स्थानिक संस्था ह्या भांडवली मुल्यावर मालमत्ता कर आकारणीद्वारे मालमत्ता कराच्या प्लावकतेत सुधारणा करण्यात अयशस्वी ठरल्या. लक्षणीय नागरी स्थानिक संस्था सुद्धा त्यांच्या महसुलाचे अभिवर्धन करण्यासाठी शासकीय मालमत्तेवर मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी करण्यात अयशस्वी ठरल्या.

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी सांगितले, (फेब्रुवारी 2022), की, संकलन कार्यक्षमतेत सुधारणा आणि भांडवली मुल्यावर कर आकारणी शिवाय शासकीय मालमत्तेवर मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी करण्यासाठी निर्देश जारी केले जातील. भौगोलिक माहिती प्रणाली आधारित कर प्रणालीची अंमलबजावणी न करण्याच्या संदर्भात प्रधान सचिवांनी प्रतिपादन केले की भौगोलिक माहिती प्रणालीचे काम पूर्ण करण्याची प्रक्रिया एक अभिकरण करत आहे.

5.2.2 मालमत्ता कर मंडळ

तेराव्या केंद्रीय वित्त आयोगाने मालमत्ता कर मंडळ स्थापन करण्याची शिफारस केली आहे, जे राज्यातील सर्व नागरी स्थानिक संस्थांना मालमत्ता कर आकारणीसाठी स्वतंत्र आणि पारदर्शक प्रक्रिया राबविण्यास मदत करेल.

⁴ (i) लातूर महानगरपालिका, (ii) नागपूर महानगरपालिका, (iii) नाशिक महानगरपालिका, (iv) भातकुली नगर परिषद, (v) निलंगा नगरपरिषद, (vi) उस्मानाबाद नगरपरिषद, (vii) रामटेक नगरपरिषद, (viii) सिन्नर नगरपरिषद, (ix) तळेगाव-दाभाडे नगरपरिषद आणि (x) यवतमाळ नगरपरिषद

⁵ (i) ठाणे महानगरपालिका, (ii) वसई-विरार महानगरपालिका, (iii) मलकापुर नगर परिषद, (iv) नंदुरबार नगर परिषद, (v) सिल्लोड नगर परिषद, (vi) मोहाडी नगर पंचायत, (vii) मोटाला नगर पंचायत, (viii) मेढा नगर पंचायत, (ix) मुरबाड नगर पंचायत, (x) रेणापूर नगर पंचायत, (xi) शिराळा नगर पंचायत, (xii) शिरूर-अनंतपाल नगर पंचायत आणि (xiii) तळा नगर पंचायत

राज्य शासनाने मंडळाची स्थापना करण्यासाठी महाराष्ट्र मालमत्ता कर मंडळ अधिनियम, 2011 पारित केले. मालमत्ता कर प्रणालीचा आढावा घेणे, मालमत्तांचे मुल्यांकन आणि निर्धारणासाठी योग्य आधार सुचविणे आणि मालमत्ता कर निर्धारणेत नियतकालिक सुधारणा करण्यासाठीच्या पद्धतीची शिफारस करणे, ही मंडळाला नेमून दिलेली कामे होती. तथापि, मंडळ स्थापनेबाबत अधिसूचना जारी करण्यात आली नसल्याने राज्यात मंडळाची स्थापना करण्यात आली नव्हती.

परिच्छेद 5.2.1 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, नागरी स्थानिक संस्था मालमत्ता कर आकारणीच्या विविध पद्धती अवलंबित होत्या, ज्या मालमत्ता कर मंडळाद्वारे संबोधित केल्या जाऊ शकल्या असत्या.

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की, संपूर्ण राज्यासाठी मालमत्ता कर मंडळ ही एक अनिवार्य सुधारणा नव्हती आणि म्हणून अधिसूचना जारी केली गेली नाही.

शिफारस 7: केंद्र आणि राज्य शासनाच्या मालमत्तांवर सर्व नागरी स्थानिक संस्थांकडून मालमत्ता कराच्या ऐवजी शुल्क आकारणी केली जाते याची खात्री करून घेण्यासाठी अंतर्गत नियंत्रण व्यवस्था बळकट करायला हवी. नागरी स्थानिक संस्थांकडून भांडवली मुल्यावर आधारित मालमत्ता कराची आकारणी आणि मालमत्तांचे भौगोलिक माहिती प्रणालीनुसार नकाशन कालबद्ध पद्धतीने करण्याची सुद्धा राज्य शासनाने सुनिश्चिती करावी.

5.3 नागरी स्थानिक संस्थांचा नियुक्त महसूल

5.3.1 अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क

महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियम, 1949 च्या कलम 149ए आणि महाराष्ट्र नगरपालिका, नगरपरिषदा आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियम, 1965 च्या कलम 147ए नुसार शहरी/नगरपालिका क्षेत्रात वसलेल्या स्थावर मालमत्तेची विक्री देणगी, गहाणखत यावर एक टक्का अतिरिक्त मुद्रांक शुल्काची आकारणी केलेली रक्कम ही राज्याच्या एकत्रिकृत निधीवरील भारीत खर्चाचे देय वाटप केल्यानंतर संबंधित नागरी स्थानिक संस्थांना वाटप करणे आवश्यक होते.

राज्यात 2015-16 ते 2020-21 दरम्यान संकलित केलेली आणि नागरी स्थानिक संस्थांना वाटप केलेले एक टक्का अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क तक्ता 5.4 मध्ये दिले आहे.

तक्ता 5.4: नागरी स्थानिक संस्थांना वाटप केलेले (नियुक्त) अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क
(र कोटीमध्ये)

अनुक्रमांक	वर्ष	नगरपालिका क्षेत्रात वसूल केलेले अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क	नागरी स्थानिक संस्थांना वितरित केलेले अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क	अतिरिक्त/तूट (-)
1	2015-16	896.67	896.64	(-)0.03
2	2016-17	869.82	887.42	17.60
3	2017-18	1165.72	832.15	(-)333.57
4	2018-19	1244.35	1185.83	(-) 58.52
5	2019-20	1318.27	869.07	(-)449.2
6	2020-21	500.29	निरंक	(-)500.29
एकूण		5995.12	4671.11	1324.01
स्रोत: नगर विकास विभाग आणि नोंदणी महानिरीक्षक व मुद्रांक नियंत्रक, महाराष्ट्र राज्य यांनी दिलेली माहिती				

तक्ता 5.4 वरून असे दिसून येते की 2016-17 व्यतिरिक्त, नागरी स्थानिक संस्थांना वितरित केलेले अतिरिक्त शुल्क जमा केलेल्या रकमेपेक्षा कमी होते आणि 2015-16 ते 2020-21 दरम्यान र 1,324.01 कोटी नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित केले नव्हते.

उत्तरात नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र राज्य यांनी सांगितले (डिसेंबर 2020) की 21 महानगरपालिकांकडून महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाला थकबाकीपोटी देय असणाऱ्या र 103.79 कोटी इतक्या रकमेचे समायोजन करण्यात आले होते. तथापि, वरील समायोजनानंतरही र 1,220.22 कोटी नागरी स्थानिक संस्थांना वितरित केले नाहीत ही वस्तुस्थिती कायम राहते.

नोंदणी महानिरीक्षक व मुद्रांक नियंत्रक, महाराष्ट्र राज्य यांनी स्थावर मालमत्तेच्या नोंदणीच्या वेळी नागरिकांकडून जमा केलेल्या अतिरिक्त मुद्रांक शुल्काचा राज्याच्या एकत्रित निधीमध्ये भरणा करण्यात आला होता. जमा केलेले अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क त्यानंतर अर्थसंकल्पाद्वारे नागरी स्थानिक संस्थांना मुक्त करण्यात आले होते. अतिरिक्त मुद्रांक शुल्काच्या वाटपासंदर्भात अवलंबिलेल्या प्रणालीच्या परिणामस्वरूप नागरी स्थानिक संस्थांना कमी रक्कम वितरित केली गेली. पाचव्या राज्य वित्त आयोगाने जमा केलेले अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क राज्याच्या कोषागारात जमा न करता थेट नागरी स्थानिक संस्थांना देण्यात यावे अशी शिफारस केली होती, जी शासनाने स्वीकृत केली नाही.

निर्गमन बैठकीत अवर सचिव, वित्त विभाग, यांनी सांगितले (फेब्रुवारी, 2022) की नोंदणी महानिरीक्षक व मुद्रांक नियंत्रक, महाराष्ट्र राज्य यांना रक्कम वितरित करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत आणि पुढे असे नमूद केले की अर्थसंकल्पाद्वारे रक्कम वितरित करण्याऐवजी नागरी स्थानिक संस्थांना थेट रक्कम प्रदान करण्याच्या बाबीचे शासन परीक्षण करत आहे.

शिफारस 8: पाचव्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार अतिरिक्त मुद्रांक शुल्काची संपूर्ण रक्कम, नागरी स्थानिक संस्थांना थेट प्रदान करण्याच्या यंत्रणेचा शासनाने विचार करावा आणि यादरम्यान, संकलित केली गेलेली संपूर्ण रक्कम नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित करण्याची व्यवस्था करावी.

5.3.2 गौण खनिजावरील स्वामित्वधन अनुदान

नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी 'क' वर्ग नगरपरिषद क्षेत्रामध्ये संकलित केलेल्या गौण खनिजावर प्रत्येक वर्षी ₹ पाच लाखाच्या मर्यादेत स्वामित्वधन हस्तांतरित करण्याचा निर्णय (जुलै, 2000) घेतला. लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, 2015-16 ते 2018-19 दरम्यान दरवर्षी अनुदान म्हणून सर्व 151 'क' वर्ग नगरपरिषदांना ₹ 70.69 लाख नगर विकास विभागाकडून वितरित करण्यात आले. 2019-20 आणि 2020-21 दरम्यान अनुदान वितरित करण्यात आले नाही.

लेखापरीक्षेला असे लक्षात आले की, नगर विकास विभागाकडे गौण खनिजांवरील स्वामित्वधनाच्या संकलनाचे नगरपालिका क्षेत्रनिहाय तपशील नव्हते, ज्याच्या अभावी स्वामित्वधनाच्या संकलनाचा हिस्सा नागरी स्थानिक संस्थांना बरोबर हस्तांतरित केला गेला अथवा नाही ह्याची लेखापरीक्षा पडताळणी करू शकली नाही.

5.3.3 जमीन महसूल आणि अकृषिक निर्धारण अनुदान

नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी 15 टक्के जमीन महसूल आणि 75 टक्के अकृषिक निर्धारण अनुदान संबंधित नगर परिषदांना देण्याचा निर्णय (मार्च 2016) घेतला. 2015-16 ते 2019-20 या कालावधीत ₹ 16.26 कोटी वितरित करण्यात आले. 2020-21 मध्ये कोणतेही वितरण झाले नाही.

लेखापरीक्षेला असे लक्षात आले की, नगर विकास विभागाकडे नगरपालिका क्षेत्रनिहाय जमीन महसूल आणि अकृषिक निर्धारण यांचे तपशील नव्हते, ज्याच्या अभावी, हस्तांतरण बरोबर केले अथवा नाही, ह्याची पडताळणी लेखापरीक्षा करू शकली नाही.

5.4 राज्य शासनाची अनुदाने

5.4.1 नगरपालिका सहाय्यक अनुदान

नगर परिषदांना राज्य शासनाचे सर्वात महत्वाचे अनुदान म्हणजे, "नगरपालिका सहाय्यक अनुदान", जे महसूल अनुदानाच्या स्वरूपात होते. हे अनुदान नगरपालिकांना जकात कराच्या उत्पन्नाच्या नुकसान भरपाईसाठी जकात कर अनुदान व अस्तित्वात असलेले महागाई भत्ता अनुदान एकत्रित करून ऑगस्ट 2009 मध्ये सुरु करण्यात आले. नगर विकास विभागाने ऑगस्ट 2009 मध्ये जारी केलेल्या शासन निर्णयानुसार, "नगरपालिका सहाय्यक अनुदाना"ची रक्कम दरवर्षी 10 टक्क्यांनी वाढवावयाची होती. 2015-16 ते 2020-21 या दरम्यान "नगरपालिका सहाय्यक अनुदाना"चे राज्यातील वितरण तक्ता 5.5 मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता 5.5: सहायक अनुदानाचे कमी वितरण

(र कोटीमध्ये)

वर्ष तपशील	2015-16	2016-17	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	एकूण
वितरित केलेली रक्कम	1437.94	1549.37	1489.00	1684.94	1685.73	1985.73	9832.71
2015-16 पासून दरवर्षी 10 टक्के वाढ लक्षात घेऊन वितरित करावयाची रक्कम	1437.94	1581.73	1739.90	1913.89	2105.28	2315.81	11094.55
कमतरता/तूट	-	32.36	250.90	228.95	419.55	330.08	1261.84

स्रोत: नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी दिलेली माहिती

तक्ता 5.5 मध्ये दर्शविल्यानुसार, अनुदानात दरवर्षी 10 टक्क्यांनी वाढ झाली नव्हती, परिणामी 2016-17 ते 2020-21 या दरम्यान राज्यात र 1,261.84 कोटीचे कमी वितरण झाले.

लेखापरीक्षेला असे लक्षात आले की, चाचणी-तपासणी केलेल्या 36 पैकी 13⁶ नगरपरिषदा/नगरपंचायतींमध्ये 2016-17 ते 2020-21 दरम्यान दरवर्षी 10 टक्क्यांपेक्षा कमी वाढ होती आणि कमी वितरित झालेली रक्कम ही र 280.03 कोटी इतकी होती.

5.4.2 वस्तु आणि सेवा कर लागू करून स्थानिक संस्था कर रद्द केल्याबद्दल महानगरपालिकांना नुकसानभरपाई

जुलै 2017 मध्ये वस्तु आणि सेवा कर लागू केल्यावर महानगरपालिकांकडून आकारला जाणारा जकात/स्थानिक संस्था कर/प्रवेश कर रद्द करण्यात आला. हे कर रद्द केल्यामुळे महानगरपालिकांच्या महसुलाच्या नुकसानीची भरपाई करण्यासाठी राज्य शासनाने महाराष्ट्र वस्तु व सेवा कर (स्थानिक प्राधिकरणांना भरपाई) अधिनियम, 2017 पारित केला. त्यानुसार, या करामधून झालेल्या महसुलाच्या नुकसानीची भरपाई 2017-18 पासून राज्य शासनाकडून केली जात होती. नुकसानभरपाईची गणना करण्यासाठी 2016-17 हे आधारभूत वर्ष होते. अधिनियमाच्या कलम 3 अन्वये, महसुलाचा आठ टक्के नाममात्र चक्रवाढ वार्षिक दर कायमस्वरूपी विचारात घेतला गेला.

संचालक, स्थानिक निधि लेखापरीक्षा यांच्याद्वारे प्रमाणित केलेल्या 25 महानगरपालिकांचे⁷ आधारभूत वर्षाचे उत्पन्न र 7,642.05 कोटी होते. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या जकातीचा आधारभूत वर्षाचा महसूल संचालक, स्थानिक निधि

⁶ अलिबाग, बार्शी, धामणगाव, इचलकरंजी, जालना, खामगाव, खोपोली, कुळगाव-बदलापूर, नंदुरबार, उस्मानाबाद, सिल्लोड, तळेगाव-दाभाडे आणि यवतमाळ

⁷ पनवेल महानगरपालिका जी ऑगस्ट 2016 मध्ये स्थापित झाली तिचे आधारभूत वर्ष 2016-17 होते

लेखापरीक्षा यांच्याद्वारे प्रमाणित केला गेला नव्हता आणि बृहन्मुंबई महानगर पालिकेने घोषित केलेली ₹ 7,192.67 कोटी रक्कम शासनाने मान्य केली. राज्य शासनाने मुक्त केलेली नुकसानभरपाई तक्ता 5.6 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 5.6: जकात/स्थानिक संस्था कर रद्द केल्याने राज्य शासनाने मुक्त केलेली वस्तु व सेवा कर नुकसानभरपाई

(₹ कोटीमध्ये)

संचालक, स्थानिक निधी लेखापरीक्षा यांच्याद्वारे प्रमाणित केलेली रक्कम	2017-18	2018-19	2019-20	2020-21
14834.72 (बृहन्मुंबई महानगरपालिकेच्या ₹ 7192.67 कोटींचा समावेश करून)	12085.25	17469.22	19104.48	20616.60
स्रोत: नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी सादर केलेली माहिती				

महाराष्ट्र वस्तु व सेवा कर (स्थानिक प्राधिकरणांना नुकसानभरपाई) अधिनियम, 2017 नुसार जकात/स्थानिक संस्था कर रद्द केल्यामुळे झालेल्या नुकसानीसाठी राज्य शासन महानगरपालिकांना भरपाई देत असल्याचे लेखापरीक्षणात आढळून आले.

चाचणी- तपासणी केलेल्या आठ महानगरपालिकांपैकी फक्त नागपूर महानगरपालिकेला 2018-19 ते 2020-21 या कालावधीत ₹ 1,140.59 कोटींची जादा नुकसानभरपाई मंजूर करण्यात आली. अतिरिक्त नुकसानभरपाई ही महानगरपालिकेचा आधारभूत वर्षाचा महसूल जो ₹ 540.85 कोटीवरून ₹ 886.43 कोटी झाला त्याच्या बदलामुळे झाली. मूळ महाराष्ट्र, वस्तु व सेवा कर (स्थानिक प्राधिकरणांना भरपाई) अधिनियम, 2017 मध्ये एका अध्यादेशानुसार (नोव्हेंबर, 2018) सुधारणा करण्यात आली ज्यायोगे जर कोणत्याही महानगरपालिकेने दावा केल्यास, शासनाद्वारे आधारभूत वर्षाच्या महसूलात बदल करण्याची तरतूद केली होती. लेखापरीक्षेला असेही आढळून आले की, महाराष्ट्र वस्तु व सेवा कर (स्थानिक प्राधिकरणांना नुकसानभरपाई) अधिनियम, 2017 च्या कलम 5(3) मध्ये जरी, असे नमूद केले होते की संचालक स्थानिक निधी लेखापरीक्षा यांच्याद्वारे सुधारित आधार वर्षाच्या महसूलाचे लेखापरीक्षण करण्यात यावे, तरीही सुधारित आधार वर्ष महसूलाचे लेखापरीक्षण संचालक, स्थानिक निधी लेखापरीक्षा यांचेद्वारे करण्यात आले नाही.

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी, 2022) की, नागपूर महानगरपालिकेच्या सुधारित आधार वर्षाच्या महसूलाच्या लेखापरीक्षणाच्या बाबींची तपासणी केली जाईल.

5.4.3 यात्रा कर (तीर्थक्षेत्र कर) रद्द करण्याच्या बदल्यात अनुदान

धार्मिक महत्वाच्या ठिकाणी विविध नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे आकारला जाणारा 'यात्रा कर' (तीर्थक्षेत्र कर) शासनाने 1978 मध्ये रद्द केला आणि त्याऐवजी आळंदी, जेजुरी, पैठण, पंढरपूर, रामटेक, त्र्यंबक आणि तुळजापूर या सात नगरपरिषदांना दरवर्षी यात्रा कर अनुदान द्यावयाचे मान्य केले. सदर अनुदानात 2016-17 पासून त्र्यंबकसाठी ₹ 50 लाखांवरून ₹ 1.25 कोटी आणि रामटेकसाठी ₹ 25 लाखांवरून ₹ 62.50 लाख अशी वाढ करण्यात (ऑक्टोबर 2016) आली. तथापि, लेखापरीक्षेला

असे लक्षात आले की, यात्रा कर रद्द करण्याच्या बदल्यात देय असलेले 2017-18 ते 2020-21 या कालावधीचे ₹ 7.50 कोटींचे⁸ अनुदान त्र्यंबक आणि रामटेक या दोन चाचणी-तपासणी केलेल्या नगपरिषदांना वितरित केले नव्हते.

5.4.4 रस्ता अनुदान

नगरपालिका क्षेत्रातील रस्त्यांचे बांधकाम आणि देखभाल करण्यासाठी रस्ते अनुदान वितरित केले जाते. मागील वर्षात जमा झालेल्या मोटार वाहन कराच्या 10 टक्के रक्कम ही नागरी स्थानिक संस्थांना नागरी क्षेत्रांमध्ये रस्त्यांचे बांधकाम व देखभाल याकरिता रस्ते अनुदान म्हणून त्यापुढील वर्षात हस्तांतरित करावयाची होती. या अनुदानात सामान्य रस्ते अनुदान आणि विशेष रस्ते अनुदान यांचा समावेश होतो. सामान्य रस्ते अनुदान ही एक निश्चित रक्कम होती जी सर्व नागरी स्थानिक संस्थांना त्यांच्या प्रकार आणि वर्ग यानुसार वितरित केली जात होती. सामान्य रस्ते अनुदान वितरित केल्यानंतर जर रक्कम शिल्लक राहिली तर विशेष रस्ता अनुदान म्हणून अनुदानाची मागणी करणाऱ्या नागरी स्थानिक संस्थांना त्यांच्या गरजेचे मूल्यमापन केल्यानंतरच देण्यात येत होती. सामान्य रस्ते अनुदानासाठी, संबंधित नागरी स्थानिक संस्था ही अंमलबजावणी अभिकरण संस्था होती, तर विशेष रस्ता अनुदानासाठी, रस्त्यांचे बांधकाम आणि देखभाल करण्यासाठी शासनाद्वारे अभिकरण संस्था निश्चित केली जात होती.

राज्यात 2015-16 ते 2020-21 या कालावधीत जमा झालेला मोटार वाहन कर रस्ते कर म्हणून वितरणास पात्र असलेली रक्कम, वितरित केलेली रक्कम यांची स्थिती तक्ता क्र 5.7 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 5.7: रस्ते अनुदानाचे कमी वितरण

(₹ कोटीमध्ये)

वर्ष	मागील वर्षात जमा झालेला एकूण मोटार वाहन कर (1)	एकूण संकलनाच्या 10 टक्के (2)	रस्ते अनुदानाची (सामान्य व विशेष रस्ते अनुदान) वितरित केलेली रक्कम (3)	फरक (4=2-3)
2015-16	4555.91	455.59	450	5.59
2016-17	5100.23	510.02	405	105.02
2017-18	5636.77	563.67	450	113.67
2018-19	7108.98	710.89	405	305.89
2019-20	7065.47	706.54	358	348.54
2020-21	6560.94	656.10	125	531.10
एकूण				1409.81

स्रोत: राज्य वित्त लेख्यामधून संकलित केलेली आणि नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती

⁸ 2017-21 या कालावधीसाठी त्र्यंबक ₹ 1.25 कोटी x 4 वर्ष आणि रामटेक ₹ 62.5 कोटी x 4 वर्ष

अशाप्रकारे, 2015-16 ते 2020-21 या दरम्यान नागरी स्थानिक संस्थांना ₹ 1,409.81 कोटी रस्ते अनुदानाचे कमी वितरण झाले.

निर्गमन बैठकीत प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी, 2022) की अर्थसंकल्पीय मर्यादांमुळे, खनिजांवरील स्वामित्वधन, जमीन महसूल अनुदान आणि अकृषिक निर्धारण अनुदान आणि नगरपालिका सहायक अनुदान, रस्ते कर, यात्रा कर, यांचे कमी वितरण करण्यात आले.

शिफारस 9: शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांना नियुक्त केलेला महसूल आणि अनुदान कोणत्याही विलंबाशिवाय पूर्ण वितरित करण्याची सुनिश्चिती केली पाहिजे.

5.5 केंद्रीय वित्त आयोग अनुदान

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 280(3)(सी) नुसार केंद्रीय वित्त आयोगाला संबंधित राज्याच्या वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशींच्या आधारे नगरपालिकांच्या साधनसंपत्तीस पूरक ठराव्यात म्हणून, राज्याच्या एकत्रीकृत निधीत वाढ करण्यासाठी उपाययोजना करण्यासाठी महादिष्ट केले आहे. नागरी स्थानिक संस्थांना मूलभूत व कार्यक्रम अनुदान हे विभाजन (डिविजिबल) पूल खात्याच्या⁹ टक्केवारीच्या प्रमाणे वितरित करण्याची शिफारस तेराव्या केंद्रीय वित्त आयोग व चौदाव्या केंद्रीय वित्त आयोग यांनी केली होती.

चौदाव्या केंद्रीय वित्त आयोगानुसार, महाराष्ट्राला हस्तांतरण/ वाटप करावयाचे मूलभूत आणि कार्यक्रम अनुदान, महाराष्ट्राला हस्तांतरित केलेली रक्कम आणि नागरी स्थानिक संस्थांना केलेले वितरण, तक्ता 5.8 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 5.8: केंद्रीय वित्त आयोग अनुदानांचे हस्तांतरण

(₹ कोटीमध्ये)

अनुक्रमांक	वर्ष	हस्तांतरित करावयाचे मूलभूत अनुदान	राज्याकडे हस्तांतरित करण्यात आलेले मूलभूत अनुदान	नागरी स्थानिक संस्थांकडे हस्तांतरित करण्यात आलेले मूलभूत अनुदान	वितरित करण्यात आलेले कार्यक्रम अनुदान	राज्य सरकारला/ नागरी स्थानिक संस्थांना मिळालेले कार्यक्रम अनुदान
1	2015-16	1191.24	1191.24	1191.24	--	-
2	2016-17	1649.49	1649.49	1649.49	486.82	486.82
3	2017-18	1905.49	1905.83	1905.83	550.91	-
4	2018-19	2204.70	2204.70	2204.70	625.63	-
5	2019-20	2979.02	2979.02	2979.02	819.21	550.91 ¹⁰

स्रोत : चौदावा वित्त आयोग अहवाल आणि नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, यांनी संबंधित वर्षात जारी केलेले शासन निर्णय यातून प्राप्त झालेली माहिती व नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय यांच्याकडून प्राप्त झालेली माहिती.

⁹ सकल कर महसूलाचा भाग जो केंद्र आणि राज्यामध्ये वाटला जातो

¹⁰ कार्यक्रम अनुदानाचा ₹ 550.91 कोटीचा दुसरा हप्ता 2017-18 मध्ये हस्तांतरित केला जाणार होता जो प्रत्यक्षात केंद्राने राज्याला आणि नंतर शेवटी 2019-20 मध्ये नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित केला

तक्ता 5.8 मध्ये दर्शविल्यानुसार, संपूर्ण मूलभूत अनुदान नागरी स्थानिक संस्थांना हस्तांतरित करण्यात आले होते. तथापि, 2018-19 आणि 2019-20 या वर्षांसाठीचे ₹ 1,444.84 कोटींचे कार्यक्रम अनुदान राज्य शासनाला प्राप्त झाले नव्हते.

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी, 2022) की, कार्यक्रम अनुदान भारत सरकारने कोणत्याही राज्यांना वितरित केले नव्हते.

5.6 नागरी स्थानिक संस्थांचे लेखे आणि लेखापरीक्षा

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243झेड मध्ये असे नमूद केले आहे की, राज्याच्या विधानमंडळास, नगरपालिकेकडून लेखे ठेवले जाण्याच्या संदर्भात आणि अशा लेखांच्या लेखापरीक्षेच्या संबंधात कायद्याद्वारे तरतुदी करता येतील. मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाचे कलम 109अअ, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियमाचे कलम 107अ आणि महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियमाचे कलम 104 यांचे अधीन संचालक, स्थानिक निधि लेखापरीक्षा हे, नागरी स्थानिक संस्थांचे वैधानिक लेखापरीक्षक आहेत. परिशिष्ट 5.2 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लेखापरीक्षेत प्रलंबितता होती. 44 पैकी 27 (61 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लेखापरीक्षणातील प्रलंबितता तीन वर्षांपेक्षा जास्त होती. महाराष्ट्र नगरपालिका लेखे संहिता, 2013 उपार्जन पद्धतीवर¹¹ लेखे ठेवण्याचे निर्धारित करते. लेखापरीक्षेच्या असेही निदर्शनास आले की चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 पैकी 14 (32 टक्के) नागरी स्थानिक संस्था ह्या उपार्जन पद्धतीवर लेखे ठेवत नव्हत्या. (परिशिष्ट 5.3)

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी, 2022) की, उपार्जन पद्धतीवर लेखे ठेवण्यासाठी नागरी स्थानिक संस्थांना निर्देश जारी केले जातील. लेखापरीक्षेतील प्रलंबिततेबाबत, संचालक, स्थानिक निधि लेखापरीक्षा यांनी सांगितले की, प्रलंबितता ही कर्मचाऱ्यांच्या कमतरतेमुळे होती आणि प्रलंबितता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.

¹¹ उपार्जन पद्धतीवर लेखे ठेवण्याची पद्धती ज्यामधे प्रदाने प्राप्त झाल्यावर किंवा केल्यावर नोंद घेण्याऐवजी व्यवहार पूर्ण झाल्यावर नोंद घेतली जाते

प्रकरण VI

**नागरी स्थानिक संस्थांमधील
मानवी संसाधने**

प्रकरण VI

नागरी स्थानिक संस्थांमधील मानवी संसाधने

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 243 इब्ल्यु नुसार, नगरपालिकांना स्वराज्य संस्था म्हणून काम करण्याची शक्ती प्रदान करण्यात आली आहे. नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे केल्या जाणाऱ्या कार्याची विस्तृत चौकट तक्ता 6.1 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 6.1: नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे केल्या जाणाऱ्या कार्याची विस्तृत चौकट

अनुक्रमांक	शाखा	कार्ये
1	सचिवालय	सर्वसाधारण सभा आणि विविध समित्यांचे सचिवीय कार्य
2	प्रशासन	सामान्य प्रशासन, मानव संसाधन व्यवस्थापन
3	महसूल	विविध करांचे निर्धारण आणि संकलन, भाडे, जाहिराती आणि इतर मालमत्ता संबंधित क्रियाकलाप
4	लेखे	लेखे तयार करणे आणि देखभाल करणे, अर्थसंकल्प तयार करणे
5	सार्वजनिक आरोग्य	स्वच्छता, रस्ते सफाई, घनकचरा व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक आरोग्याशी संबंधित इतर उपक्रम
6	अभियांत्रिकी	रस्ते, नाले, इमारती, उद्याने, क्रीडांगणे, पाणीपुरवठा आणि पथदिवे यांचे बांधकाम, परिचालन आणि देखभाल
7	नगर नियोजन	बांधकाम परवाने जारी करणे यासारखे शहर नियोजन क्रियाकलाप
8	कल्याण	सामाजिक आणि आर्थिक विकासाशी संबंधित योजनांची अंमलबजावणी
9	आपत्ती आणि अपघात शमन/प्रतिबंध	अग्निसुरक्षा, बचाव, उंच इमारतींमधील अग्निसुरक्षा योजना, पाणी साचल्यावर बचाव कार्ये, धोकादायक झाडे काढणे

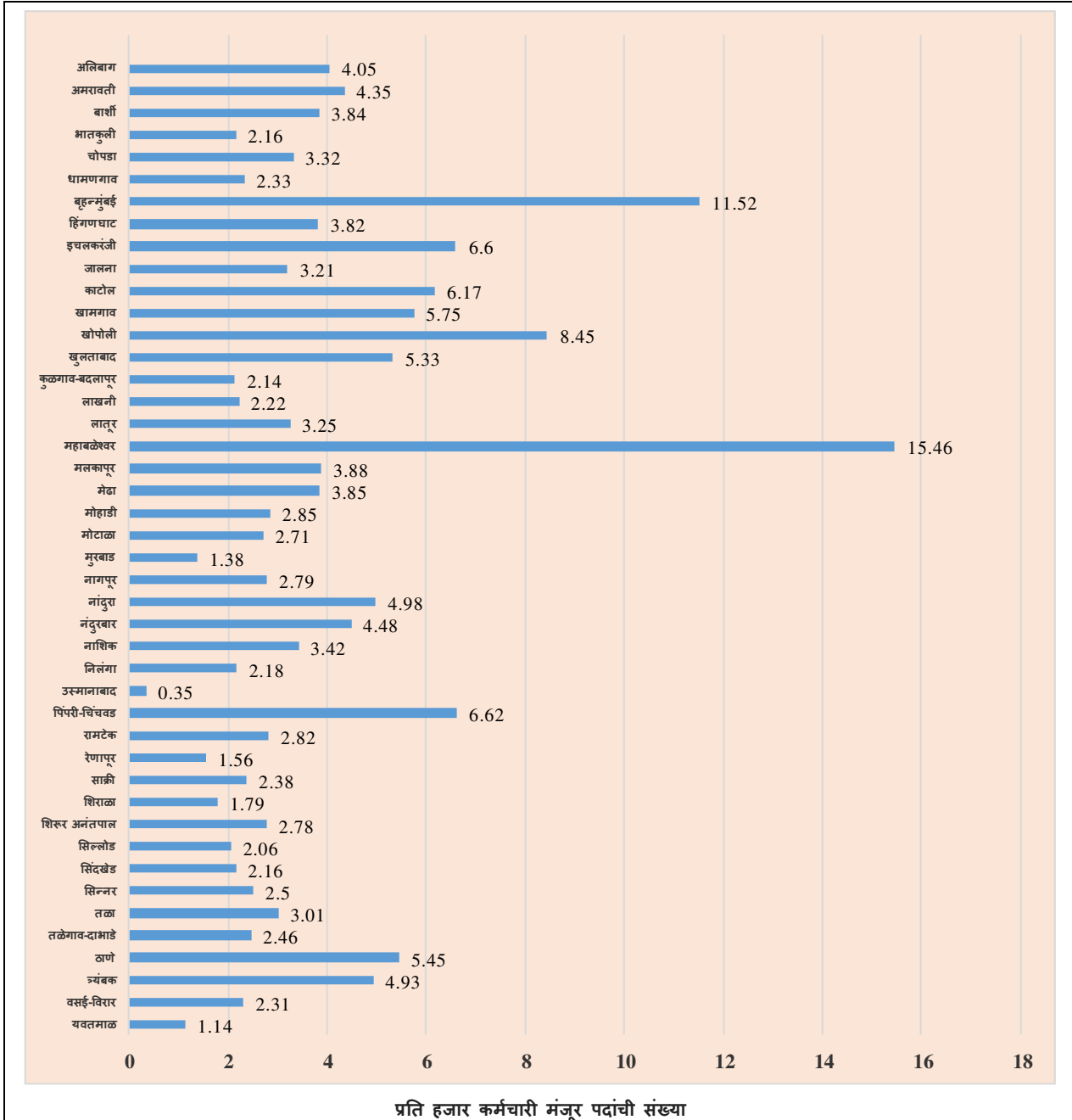
वरील कार्ये प्रभावीपणे पार पाडण्याकरिता नागरी स्थानिक संस्थांना सक्षम करण्यासाठी पुरेसे आणि पात्र मनुष्यबळ आवश्यक होते. लोकसंख्येच्या तुलनेत कर्मचाऱ्यांची मंजूर संख्या यामधील व्यापक तफावत आणि अपुरे मनुष्यबळ लेखापरीक्षेच्या निदर्शनास आले, जे पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चिते आहे.

6.1 कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता

नागरी स्थानिक संस्थांमधील मनुष्यबळाची आवश्यकता इतर गोष्टींबरोबरच भौगोलिक क्षेत्र, लोकसंख्या, भौगोलिक स्थान आणि संगणकीकरणाची व्याप्ती यावर अवलंबून असते. मंजूर पदांची संख्या निश्चित करण्यासाठीचा आधार लेखापरीक्षेस सादर करण्यात आला नव्हता. लेखापरीक्षेला असे आढळून आले की प्रत्येक नागरी स्थानिक संस्थेद्वारे सेवा दिल्या जाणाऱ्या लोकसंख्येचा मंजूर पदांच्या संख्येशी कोणताही संबंध नव्हता, परिणामी चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लोकसंख्येच्या तुलनेत कर्मचाऱ्यांच्या मंजूर संख्येत व्यापक तफावत दिसून आली. चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मंजूर पदांची संख्या

0.35 प्रति हजार लोकसंख्या ते 15.46 प्रति हजार लोकसंख्या या मर्यादेत होती (परिशिष्ट 6.1). लेखापरीक्षेतील विश्लेषणात असे दिसून आले की 26 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये, दर हजार लोकसंख्येमागे कर्मचाऱ्यांची मंजूर संख्या तीन पर्यंत होती, तर 16 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये ती चार ते आठ या दरम्यान होती आणि दोन नागरी स्थानिक संस्था म्हणजे बृहन्मुंबई महानगरपालिका आणि महाबळेश्वर नगर परिषद ह्यामध्ये कर्मचाऱ्यांची मंजूर संख्या ही प्रत्येकी 11.52 आणि 15.46 होती. चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये प्रति हजार लोकसंख्येमागे कर्मचाऱ्यांची मंजूर संख्या आलेख 6.1 मध्ये दिली आहे.

आलेख 6.1: प्रति हजार कर्मचारी मंजूर संख्या

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेली माहिती

चाचणी-तपासणी केलेल्या आठ महानगरपालिका आणि 36 नगरपरिषदा/नगर पंचायतींमधील मंजूर कर्मचाऱ्यांची संख्या आणि कार्यरत कर्मचारी तक्ता 6.2 मध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता 6.2: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील मंजूर कर्मचाऱ्यांच्या तुलनेत कार्यरत कर्मचारी

कर्मचारी श्रेणी	महानगरपालिका			नगर परिषद आणि नगर पंचायत		
	मंजूर पदांची संख्या	कार्यरत कर्मचारी	रिक्त पदे (टक्के)	मंजूर पदांची संख्या	कार्यरत कर्मचारी	रिक्त पदे (टक्के)
वर्ग अ	5247	3389	1858(35)	7	8	-1
वर्ग ब	20001	15423	4578(23)	39	39	0 (0)
वर्ग क	51885	32059	19826(38)	2851	1283	1568 (55)
वर्ग ड	106471	76592	29879(28)	5399	4244	1155 (21)
एकूण	183604	127463	56141(31)	8296	5574	2722(33)

स्रोत: निवडलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेली माहिती

चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये एकूण कमतरता ही 31 टक्के होती. नगरपरिषदांमध्ये प्रामुख्याने गट 'क' कर्मचाऱ्यांची कमतरता होती. लेखापरीक्षणातील विश्लेषणात असे उघड झाले की दोन महानगरपालिका (नागपूर आणि वसई-विरार), एक नगर परिषद (सिल्लोड) आणि पाच नगर पंचायती (मेढा, रेणापूर, साक्री, शिराळा आणि तळा) यामध्ये 60 टक्क्यांहून अधिक जागा रिक्त होत्या.

पाचव्या राज्य वित्त आयोगाने शिफारस (ऑगस्ट 2019) केली की शासन किंवा नागरी स्थानिक संस्थांनी व्यावसायिक अभिकरणांना नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये कर्मचारीवृंदाच्या आवश्यकतेबाबत पद्धतशीर आणि तपशीलवार अभ्यास करण्यासाठी नियुक्त केले पाहिजे, तथापि ही शिफारस शासनाने स्वीकारली नाही.

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी (फेब्रुवारी 2022) सांगितले की कर्मचारीवृंद आकृतीबंध आणि सेवा प्रवेश नियम अंतिम केले आहेत आणि रिक्त जागा कमी होतील.

शिफारस 10: पाचव्या राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशी लक्षात घेऊन शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांमधील मंजूर पदांच्या संख्येचे पुनरावलोकन करावे आणि रिक्त पदे कालबद्ध पद्धतीने भरली जातील याची खात्री करावी.

6.2 कर्मचाऱ्यांची भर्ती

महानगरपालिकेचे आयुक्त आणि अतिरिक्त आयुक्त ही पदे मुख्यतः भारतीय/राज्य प्रशासकीय सेवेतील अधिकाऱ्यांद्वारे भरली जातात. अतिरिक्त आयुक्त दर्जाच्या खालचे अधिकारी हे महानगरपालिकेतील किंवा राज्य शासनाकडून प्रतिनियुक्तीवर नियुक्त केलेले असतात. महानगरपालिकांसाठी कोणतीही संवर्ग सेवा निर्माण केलेली नाही.

नगरपरिषदा आणि नगर पंचायतींमध्ये मुख्याधिकाऱ्यांचे स्वतंत्र संवर्ग असून त्यांची थेट भर्ती केली जाते. नगरपरिषदा आणि नगर पंचायतींमधील मुख्याधिकाऱ्यांच्या 369 पदांपैकी केवळ 289 पदे भरण्यात आली होती. अशाप्रकारे, मुख्याधिकाऱ्यांची 80 पदे रिक्त होती.

मुख्याधिकारी संवर्गाव्यतिरिक्त, नगरपरिषदांसाठी सामाईक सेवा निर्माण केल्या आहेत म्हणजे, (i) महाराष्ट्र नगरपालिका अभियांत्रिकी सेवा (स्थापत्य, विद्युत, संगणक), (ii) महाराष्ट्र नगरपालिका पाणीपुरवठा, मलनिःसारण आणि स्वच्छता अभियांत्रिकी सेवा, (iii) महाराष्ट्र नगरपालिका लेखापरीक्षा आणि लेखे सेवा, (iv) महाराष्ट्र नगरपालिका कर निर्धारण आणि प्रशासकीय सेवा, (v) महाराष्ट्र नगरपालिका अग्निशमन सेवा आणि (vi) महाराष्ट्र नगरपालिका नगररचना आणि विकास सेवा. सामान्य सेवा ह्या, श्रेणी अ, ब आणि क या तीन श्रेणींमध्ये विभागल्या आहेत.

श्रेणी अ, ब आणि क ची निवड ही पूरक पदोन्नती श्रेणीमधून पदोन्नतीद्वारे किंवा एकत्रित खली/मर्यादित स्पर्धा परीक्षा आयोजित करून किंवा शासकीय किंवा स्थानिक संस्था किंवा राज्य शासनाच्या उपक्रमांच्या कोणत्याही विभागामध्ये समकक्ष पद धारण केलेल्या व्यक्तीच्या बदलीद्वारे केली गेली होती. ह्या सेवांसाठी संचालक, नगरपरिषद प्रशासन हे नियुक्ती प्राधिकारी होते. महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती राज्य सेवा (समावेशन, नेमणुका आणि सेवेच्या शर्ती) नियम, 2006, (नियम) नुसार सल्लागार प्राधिकाऱ्याशी सल्लामसलत केल्यानंतर नियुक्त प्राधिकाऱ्याने पदांच्या सर्व नियुक्त्या करणे आवश्यक होते. महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग हे नियमांतर्गत सल्लागार प्राधिकारी होते. नियमामध्ये असे नमूद केले होते की जोपर्यंत महाराष्ट्र लोकसेवा आयोग सल्लागार प्राधिकारी म्हणून जबाबदारी घेत नाही, तोपर्यंत नियमांतर्गत स्थापन केलेली निवड समिती ही सल्लागार प्राधिकारी म्हणून काम करेल. लेखापरीक्षेच्या निदर्शनास आले की महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाला सल्लागार प्राधिकारी म्हणून काम करण्याची जबाबदारी देण्यात आली नव्हती ज्यामुळे निवड समिती कर्मचारी नियुक्तीसाठी सल्लागार प्राधिकारी म्हणून काम करत होती. या सामाईक सेवांच्या¹ संदर्भात संवर्गनिहाय मंजूर संख्या आणि रिक्त जागा तक्ता 6.3 मध्ये दर्शविल्या आहेत.

¹ नगरपालिका, नगररचना आणि विकास सेवा या संदर्भात कार्यरत कर्मचाऱ्यांची माहिती प्राप्त झाली नाही

तक्ता 6.3: राज्यातील नगर परिषदा/नगर पंचायती यामधील सामाईक सेवांमध्ये मंजूर संख्या आणि रिक्त जागा

अ.क्र	सेवेचे नाव	मंजूर पदांची संख्या	कार्यरत कर्मचारी	रिक्त पदे (टक्केवारी)
1	नगरपालिका अभियांत्रिकी सेवा (स्थापत्य)	928	437	491 (53)
2	नगरपालिका अभियांत्रिकी सेवा (विद्युत)	205	134	71 (35)
3	नगरपालिका अभियांत्रिकी सेवा (संगणक)	241	175	66 (27)
4	नगरपालिका पाणीपुरवठा, मलनिःसारण व स्वच्छता अभियांत्रिकी सेवा	338	243	95 (28)
5	नगरपालिका लेखापरीक्षा आणि लेखे सेवा	842	524	318 (38)
6	महानगरपालिका कर निर्धारण आणि प्रशासकीय सेवा	1965	1267	698 (36)
7	महापालिका अग्निशमन सेवा	467	148	319 (68)
एकूण		4986	2928	2058(41)
स्रोत: नगरपरिषद प्रशासन संचालनालय यांनी सादर केलेली माहिती				

तक्ता 6.3 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, संवर्ग सेवेतील एकूण रिक्त जागा 41 टक्के होत्या. लेखापरीक्षेत असे आढळून आले की 2015-16 ते 2020-21 या कालावधीत, सामाईक सेवा पदांसाठीच्या (तक्ता 6.3 मधील अनुक्रमांक 1 ते 6) भर्तीची (सेवाप्रवेश) जाहिरात नगरपरिषद प्रशासन संचालनालयाने फक्त एकदाच केली होती आणि डिसेंबर 2018 ते नोव्हेंबर 2019 या दरम्यान 1,541 सामाईक सेवा पदे भरण्यात आली होती. महत्वपूर्ण संवर्ग सेवांच्या रिक्त पदांचा प्रतिकूल परिणाम, हा वार्षिक लेखे तयार करणे, करांची वसूली करणे आणि सेवा स्तर निकष गाठणे, जे परिच्छेद 5.2.1, 5.6 आणि 7.1.1 ते 7.2.5 मध्ये चर्चिते आहे.

6.2.1 महानगरपालिकांमध्ये संवर्ग सेवा

नगरपरिषदा/नगर पंचायती यांच्याप्रमाणे, महानगरपालिकांमध्ये विशेष संवर्ग सेवा नव्हत्या.

पाचव्या राज्य वित्त आयोगाने वित्त आणि लेखा संवर्गापासून सुरुवात करून संतुलित पद्धतीने महानगरपालिकेसाठी कर्मचारी संवर्ग विकसित करण्याची शिफारस केली होती. ही शिफारस राज्य शासनाने अंशतः स्विकारली (डिसेंबर 2020). तथापि, या प्रकरणात कार्यवाही प्रलंबित (ऑक्टोबर 2021) होती.

शिफारस 11: सामाईक सेवांसाठी कर्मचाऱ्यांच्या नियुक्तीसाठी सल्लागार प्राधिकरण म्हणून काम करण्यासाठी महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगाला जबाबदारी सोपविण्याची आणि महानगरपालिकांसाठी संवर्ग सेवांच्या विकासासाठी जलद कार्यवाही करण्यासाठी शासनाने कार्यवाही करावी.

प्रकरण VII

**पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि
अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील
परिणामकारकता**

प्रकरण VII

पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता

संविधानाच्या बाराव्या अनुसूचीमध्ये सूचीबद्ध केलेली 18 कार्ये पार पाडण्यासाठी अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांचे हस्तांतरण, हे नागरिकांना सेवा वितरणाची परिणामकारकता मोठ्या प्रमाणावर वाढवण्याच्या उद्देशाने होते. वितरणाची परिणामकारकता तपासण्यासाठी लेखापरीक्षेद्वारे पाणीपुरवठा, स्वच्छता आणि अग्निशमन सेवा या तीन कार्यांची निवड करण्यात आली.

7.1 पाणीपुरवठा सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता

मुंबई महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम 261, महाराष्ट्र महानगरपालिका अधिनियमाच्या कलम 63(20) आणि महाराष्ट्र नगर परिषदा, नगर पंचायती आणि औद्योगिक वसाहती अधिनियमाच्या कलम 49(1) नुसार, सार्वजनिक आणि खाजगी प्रयोजनासाठी पुरेसा पुरवठा होण्यासाठी आवश्यक असलेल्या नगरपालिका जल कामांचे व्यवस्थापन आणि अधिग्रहण यासाठी वाजवी आणि पुरेशी तरतूद करणे नागरी स्थानिक संस्थांवर बंधनकारक होते.

नगर विकास मंत्रालय, भारत सरकारद्वारे चार प्रमुख क्षेत्रे जसे की पाणीपुरवठा, मलनिःसारण व्यवस्थापन (मलनिःसारण आणि स्वच्छता), घनकचरा व्यवस्थापन, पर्जन्यजल निःसारण यामध्ये सेवा स्तर निकष जाहीर (जुलै 2008) केले आहेत. नागरी स्थानिक संस्थांच्या कामगिरीचे निरीक्षण व मूल्यमापन करण्यासाठी या प्रमुख क्षेत्रासाठी सेवास्तर निर्देशांक निश्चित केले होते. भारत सरकारद्वारे विहित केलेले सेवा स्तर निकष सर्व नागरी स्थानिक संस्थांनी साध्य करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वीकृत (फेब्रुवारी 2010) केले. नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांनी जारी (ऑक्टोबर 2010) केलेल्या निर्देशानुसार, नागरी स्थानिक संस्थांनी प्रत्येक आर्थिक वर्षात सेवा स्तर साध्य करण्यासाठी लक्ष निश्चित करणे आणि या लक्षांच्या साध्यतेचा तपशील राज्य शासनाला सादर करणे आवश्यक होते. राज्य शासनाने निश्चित केलेल्या लक्षांनुसार नागरी स्थानिक संस्थांमधील लक्ष्य आणि साध्य दर्शविणारी वार्षिक अधिसूचना जारी करते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमधील भारत सरकारने निश्चित केलेल्या काही सेवा स्तर निकष निर्देशकांच्या तुलनेत केलेली साध्यता आणि 38 नागरी स्थानिक संस्थांच्या (बृहन्मुंबई, नागपूर, नाशिक, पिंपरी-चिंचवड, ठाणे, वसई-विरार या सहा नागरी स्थानिक संस्थांनी स्वतःची लक्ष्ये जाहीर केली नाहीत) संदर्भात वर्ष 2019-20 च्या अंतर्गत लक्षांच्या तुलनेत केलेली साध्यता पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चिली आहे.

7.1.1 पाणीपुरवठा जोडणी

सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, पाणी पुरवठा जोडणी म्हणजेच, घरामध्ये पाणी पुरवठ्यासाठी थेट पाईप जोडणीची 100 टक्के व्याप्ती परिकल्पित केली होती. लेखापरीक्षेने चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 नागरी स्थानिक संस्थांमधील¹ पाणी पुरवठा जोडणीच्या व्याप्तीचे विश्लेषण केले जे तक्ता 7.1 मध्ये सारांशित केले आहे.

तक्ता 7.1: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाणी पुरवठा जोडणीची व्यापकता

पाणी पुरवठा जोडणीची व्याप्ती (टक्के)	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	7
75 पेक्षा जास्त परंतु 100 पेक्षा कमी	20
50 पेक्षा जास्त परंतु 75 पेक्षा कमी	15
25 पेक्षा जास्त परंतु 50 पेक्षा कमी	0
25 पेक्षा कमी	0
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी दिलेली माहिती	

- चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी फक्त सात नागरी स्थानिक संस्थांनी (17 टक्के) 100 टक्के पाणीपुरवठा जोडणी साध्य केली (परिशिष्ट 7.1).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी एका नागरी स्थानिक संस्थेने (भातकुली) माहिती सादर केली नव्हती. उर्वरित 37 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 38 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (37 पैकी 14) त्यांचे स्वतःचे लक्ष्य साध्य केले होते, तर 62 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (37 पैकी 23) स्वतःचे लक्ष्य साध्य केले नव्हते (परिशिष्ट 7.2).

अशाप्रकारे, बहुसंख्य चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्था सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार पाणीपुरवठा जोडणीची व्याप्ती साध्य करण्यात अयशस्वी ठरल्या होत्या.

7.1.2 दरडोई पाणी पुरवठा

दरडोई पुरवठा केले जाणारे पाणी, जे प्रति व्यक्ती प्रति दिन लिटर मध्ये दर्शविले जाते, हे उगमस्थानी पिण्यायोग्य निकषांनुसार पाणी प्रक्रिया करून आणि वितरण प्रणालीमधून पुरवठा करण्याची नागरी स्थानिक संस्थांची पर्याप्तता सूचित करते. सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, 135 लिटर प्रति व्यक्ती प्रति दिनाचा पाणीपुरवठा करणे आवश्यक होते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 नागरी स्थानिक संस्थांमधील² पाण्याच्या दरडोई पाणीपुरवठ्याचे, लेखापरीक्षेद्वारे केलेले विश्लेषण तक्ता 7.2 मध्ये सारांशित केले आहे.

¹ (1) भातकुली आणि (2) यवतमाळ नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नव्हती

² (1) भातकुली आणि (2) यवतमाळ नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नव्हती

तक्ता 7.2: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये दरडोई पाण्याचा पुरवठा

दरडोई पाण्याचा पुरवठा	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
135 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन आणि वर	13
67.50 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन ते 135 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन	25
33.75 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन ते 67.50 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिवस	4
33.75 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिनापेक्षा कमी	0
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी दिलेली माहिती	

- चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 13 नागरी स्थानिक संस्था वगळता, उर्वरित 29 नागरी स्थानिक संस्थांनी (69 टक्के) 135 लिटर प्रति व्यक्ती प्रतिदिन पाण्याचा दरडोई पुरवठा केला नव्हता (परिशिष्ट 7.1).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी लक्ष्ये प्रकाशित केली होती, पैकी एका नागरी स्थानिक संस्थेने (भातकुली) माहिती सादर केली नव्हती. उर्वरित 37 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 16 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (37 पैकी सहा) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते, तर 84 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (37 पैकी 31) स्वतःचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले नव्हते (परिशिष्ट 7.2).

अशाप्रकारे, नागरी स्थानिक संस्था बऱ्याच अंशी आपल्या नागरिकांना पुरेसा पाणी पुरवठा करू शकल्या नाहीत.

7.1.3 जल जोडणीच्या मापनाची व्याप्ती

पाणी पुरवठा प्रणालीमध्ये, नागरिकांना पुरवठा केलेल्या पाण्याचे थेट मोजमापन करता येते आणि म्हणूनच सर्व स्तरावरील नागरिकांना पुरवठा केलेल्या पाण्याचे मापन करणे आवश्यक होते. जलमापकामुळे पाण्याचा वापर कार्यक्षमतेने करण्यास प्रवृत्त करते. सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, 100 टक्के जलमापन साध्य करावयाचे होते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 39 नागरी स्थानिक संस्थांमधील³ जलमापकाच्या व्याप्तीचे लेखापरीक्षेद्वारे केलेले विश्लेषण तक्ता 7.3 मध्ये सारांशित केले आहे.

तक्ता 7.3: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाणी जोडणीच्या जलमापनाची व्याप्ती

जलमापनाची व्याप्ती	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
मापक नाही	26
100 टक्के	4
50 टक्क्यांहून अधिक परंतु 100 टक्क्यांहून कमी	5
25 टक्क्यांहून अधिक परंतु 50 टक्क्यांहून कमी	4
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	0
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी दिलेली माहिती	

³ पाच नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

- **तक्ता 7.3** मध्ये दर्शविल्यानुसार, चाचणी-तपासणी केलेल्या 39 पैकी 26 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (67 टक्के) पाणी जोडणीचे कोणतेही मापक नव्हते (परिशिष्ट 7.1). लेखापरीक्षेमध्ये असे आढळून आले की, बृहन्मुंबई महानगर पालिकेमध्ये 4.37 लाख जलमापन केलेल्या जोडण्यांपैकी 1.84 लाख जलमापक (42 टक्के) सदोष होती.
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था ज्यांनी लक्ष्य प्रकाशित केले होते त्यापैकी 26 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये, एकतर लक्ष्य शासकीय अधिसूचनेमध्ये शून्य दर्शविली होती किंवा साध्यता उपलब्ध नव्हती. उर्वरित 12 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी, 25 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (12 पैकी तीन) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते, तर 75 टक्के नागरी स्थानिक संस्था (12 पैकी 9) स्वतःचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले नव्हते. (परिशिष्ट 7.2).

जलजोडणी मापकांच्या अभावी बीजके ही निर्धारण आधारावर तयार केल्याने महसुलाची हानी अपरिहार्य होती. हे पाण्याच्या वापरातील अकार्यक्षमतेकडे सुद्धा नेते कारण जलजोडण्यांचे मापन हे ग्राहकांद्वारे पाण्याच्या अपव्ययास अटकाव करण्याचे कार्य करते.

7.1.4 पुरवठा केलेल्या पाण्याची गुणवत्ता

निकृष्ट दर्जाचे पाणी सार्वजनिक आरोग्यास गंभीर धोका निर्माण करू शकते. पुरवठा केलेल्या पाण्याची गुणवत्ता 100 टक्के पिण्यायोग्य असावी. नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे पाण्याची गुणवत्ता शासन किंवा शासन मान्यताप्राप्त प्रयोगशाळेकडे नमुना पाठवून तपासली जाते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 40 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये⁴ पुरवठा केलेल्या पाण्याची गुणवत्ता लेखापरीक्षेने विश्लेषित करून **तक्ता 7.4** मध्ये सारांशित केली आहे.

तक्ता 7.4: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील पाणी पुरवठ्याची गुणवत्ता

पाण्याची पिण्यायोग्य क्षमता (टक्केवारी मध्ये)	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	23
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	12
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 पेक्षा कमी	4
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	1
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	निरंक
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती	

- **तक्ता 7.4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी- तपासणी केलेल्या 40 पैकी 17 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (42 टक्के) पाण्याची गुणवत्ता 100 टक्के पिण्यायोग्य

⁴ (1) भातकूली, (2) खामगाव, (3) तळा आणि (4) यवतमाळ ह्या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

नव्हती. लातूर नागरी स्थानिक संस्थेमध्ये पाण्याची गुणवत्ता अतिशय निकृष्ट जी 27.70 टक्के होती (परिशिष्ट 7.1).

- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी लक्ष्य प्रकाशित केली होती, पैकी चार नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (भातकुली, लाखनी, मोहाडी आणि तळा) लक्ष्य उपलब्ध नव्हती. उर्वरित 34 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 76 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (34 पैकी 26) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते, तर 24 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (34 पैकी आठ) स्वतःचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य करू शकले नव्हते (परिशिष्ट 7.2).

अशाप्रकारे, बहुसंख्य नागरी स्थानिक संस्था सेवास्तर निकष निर्देशकानुसार त्यांच्या नागरिकांना पिण्यायोग्य पाण्याचा पुरवठा साध्य करू शकल्या नाहीत.

7.1.5 पाणी पुरवठा सेवेची आर्थिक शाश्वतता

सर्व मूलभूत नागरी सेवांसाठी आर्थिक स्थिरता महत्त्वाची आहे. पाणी पुरवठ्यासारख्या सेवांमध्ये, ग्राहकांना मिळणारे फायदे अधिक थेट असतात आणि परिमाणित केले जाऊ शकतात. म्हणून, वापरकर्ता शुल्क, शुल्क आणि कर यांच्या संयोजनाद्वारे, सर्व परिचालन खर्च वसूल केले जावे. एकूण खर्चाच्या वसुलीचे मोजमाप करण्यासाठी "पाणी पुरवठा सेवांमधील खर्च वसुली" चा सेवा स्तर निकष निर्देशक महत्त्वपूर्ण आहे आणि दर निश्चितीसाठी आधार प्रदान करतो.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्थांमधील⁵ खर्चाच्या वसुलीच्या व्याप्तीचे लेखापरीक्षणाद्वारे विश्लेषण करण्यात आले ज्याचा सारांश तक्ता 7.5 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 7.5: चाचणी- तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधे पाणी पुरवठ्याच्या खर्चाची वसुली

खर्चाची वसुली	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के आणि वर	4
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	9
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 टक्क्यांपेक्षा कमी	14
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	6
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	3
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती	

तक्ता 7.5 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 34 मध्ये (89 टक्के), आकारले जाणारे पाणी शुल्क पुरवठा खर्च पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे नव्हते (परिशिष्ट 7.1).

- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी आपली लक्ष्य प्रकाशित केली आहेत, त्यापैकी एका नागरी स्थानिक संस्थेने (भातकुली) माहिती

⁵ (1) अलिबाग, (2) भातकुली, (3) इचलकरंजी, (4) खामगाव, (5) तळेगाव-दाभाडे आणि (6) यवतमाळ ह्या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

सादर केली नव्हती. उर्वरित 37 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 30 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (37 पैकी 11) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते तर 70 टक्के नागरी स्थानिक संस्था (37 पैकी 26) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य करू शकल्या नाहीत (परिशिष्ट 7.2).

खर्च वसूल करण्यात नागरी स्थानिक संस्था अयशस्वी होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे वेळोवेळी पाणी पुरवठ्याच्या खर्चाचा विचार करून पाणी शुल्काची सुधारणा न करणे. लेखापरीक्षेच्या असे निदर्शनास आले की काटोल, लातूर, नंदुरबार, रामटेक आणि साक्री या पाच नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये दहा वर्षांहून अधिक काळ पाणी शुल्क सुधारित केले नव्हते. तसेच, परिच्छेद 7.1.3 मध्ये चर्चितानुसार, पाण्याच्या जोडण्यांचे मापन न केले जाणे, हे सुद्धा नागरी स्थानिक संस्थांकडून पाणी पुरवठा सेवेचा खर्च वसूल न होण्यासाठीचे एक महत्वाचे कारण होते.

पुढे असे निदर्शनास आले की संकलन कार्यक्षमता देखील निकृष्ट होती ज्यामुळे पाणी पुरवठा सेवांमधील वित्तीय शाश्वतता आणखी ढासळली. चाचणी-तपासणी केलेल्या 40 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये⁶ पाणी पुरवठा शुल्काच्या संकलन कार्यक्षमतेचे विश्लेषण तक्ता 7.6 मध्ये सारांशित केले आहे.

तक्ता 7.6: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाणी पुरवठा शुल्काची संकलन कार्यक्षमता

संकलन कार्यक्षमता	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
90 टक्क्यांपेक्षा जास्त	5
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 90 टक्क्यांपेक्षा कमी	5
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 टक्क्यांपेक्षा कमी	13
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	9
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	8

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती

- तक्ता 7.6 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 40 पैकी 35 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये (88 टक्के), संकलन कार्यक्षमता 90 टक्क्यांपेक्षा कमी होती (परिशिष्ट 7.1).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी आपली लक्ष्य प्रकाशित केली होती, त्यापैकी एका नागरी स्थानिक संस्थेने (भातकुली) माहिती सादर केली नाही. उर्वरित 37 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 19 टक्के नागरी स्थानिक संस्था (37 पैकी सात) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य करू शकल्या तर 81 टक्के नागरी स्थानिक संस्था (37 पैकी 30) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य करू शकल्या नाहीत (परिशिष्ट 7.2).

⁶ (1) अलिबाग, (2) भातकुली, (3) खामगाव आणि (4) यवतमाळ ह्या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

अशाप्रकारे, पाणी शुल्क आणि खर्च यांच्या कमी वसुलीमुळे पाणीपुरवठा सेवेच्या आर्थिक स्थिरतेवर परिणाम झाला.

7.2 मलनिःसारण आणि स्वच्छता सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता

अतिसार, आमांश, हेपेटायटीस ए, विषमज्वर (टायफॉइड), डेंग्यू, हिवताप (मलेरिया) यांसारख्या अनेक रोगांच्या प्रसाराशी निकृष्ट स्वच्छता निगडीत आहे. योग्य स्वच्छतेच्या अभावामुळे केवळ मानवी आरोग्यावरच परिणाम होत नाही तर पर्यावरणाचा देखील -हास होतो. स्वच्छता सेवा पुरवण्याचे कार्य महाराष्ट्रातील नागरी स्थानिक संस्थांना बंधनकारक आहे. भारत सरकारने नियत केलेल्या काही सेवा स्तर निकष निर्देशकाच्या तुलनेत चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांची कामगिरी आणि सन 2019-20 वर्षासाठीचे 38 नागरी स्थानिक संस्थांच्या (बृहन्मंबई, नागपूर, नाशिक, पिंपरी-चिंचवड, ठाणे व वसई-विरार या सहा नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य प्रकाशित केले नव्हते) अंतर्गत लक्ष्याच्या तुलनेत केलेली कामगिरी पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चित आहे.

7.2.1 शौचालयांचे व्याप्ती क्षेत्र

हे निर्देशक नागरिकांना शौचालयाची उपलब्धता किती प्रमाणात आहे हे दर्शविते. सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, शौचालयाचे व्याप्तीक्षेत्र 100 टक्के असावे. चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील शौचालय असलेल्या घरांच्या व्याप्तीक्षेत्राचे लेखापरीक्षेद्वारे विश्लेषण करण्यात आले ज्याचा सारांश तक्ता 7.7 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 7.7: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये शौचालय असलेल्या घरांचे व्याप्तीक्षेत्र

शौचालय असलेल्या घरांचे व्याप्तीक्षेत्र	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	41
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	3

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती

- तक्ता 7.7 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे तीन नागरी स्थानिक संस्थांनी (सिल्लोड, त्र्यंबक आणि यवतमाळ) 100 टक्के शौचालयाच्या उपलब्धतेचे लक्ष साध्य केले नाही (परिशिष्ट 7.3).
- 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी लक्ष्य प्रकाशित केले होते त्यापैकी 95 टक्के (38 पैकी 36) चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांनी अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते तर दोन नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांचे स्वतःचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले नव्हते (परिशिष्ट 7.4).

7.2.2 मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणीचे व्याप्तीक्षेत्र

हे निर्देशक भूमिगत मलनिःसारण (किंवा मलनिःसारण संकलन) जाळे किती प्रमाणात निवासी, व्यावसायिक आणि औद्योगिक यांसारख्या वैयक्तिक मालमत्तांपर्यंत पोहोचले

आहे हे दर्शविते. सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणीचे व्याप्तीक्षेत्र 100 टक्के करणे आवश्यक होते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 नागरी स्थानिक संस्थांमधील⁷ मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणीच्या व्याप्तीक्षेत्राचे लेखापरीक्षेद्वारे विश्लेषण केले ज्याचा सारांश तक्ता 7.8 मध्ये दिला आहे.

तक्ता 7.8: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणीचे व्याप्तीक्षेत्र

मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणीचे व्याप्तीक्षेत्र	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	1
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	7
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 टक्क्यांपेक्षा कमी	4
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	1
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	29
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती	

- तक्ता 7.8 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 42 पैकी 41 (98 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांनी मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणीचे व्याप्तीक्षेत्र पूर्णतः साध्य केले नव्हते (परिशिष्ट 7.3).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था ज्यांनी लक्ष्य प्रकाशित केले होते त्यापैकी 31 नागरी स्थानिक संस्थांमधील शासकीय अधिसूचनेत एकतर लक्ष्य शून्य होते किंवा साध्य उपलब्ध नव्हते. उर्वरित सात नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 86 टक्के (सात पैकी सहा) नागरी स्थानिक संस्था त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य करू शकले नाहीत, तर एका नागरी स्थानिक संस्थेने (महाबळेश्वर) तिचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते (परिशिष्ट 7.4).

अशाप्रकारे, सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, बहुसंख्य नागरी स्थानिक संस्था प्रभावी भूमिगत मलनिःसारण जाळ्यांच्या जोडणी पुरवण्यात अयशस्वी ठरल्या.

7.2.3 मलनिःसारण जाळ्यांच्या संकलन कार्यक्षमता

ह्या निर्देशकात नागरी स्थानिक संस्थांमधील प्रमाणक स्थापक (नॉर्मेटिव्ह) मलनिःसारण निर्मितीच्या टक्केवारीच्या प्रमाणात निर्माण होणाऱ्या सांडपाण्याच्या संकलनाचे प्रमाण म्हणून परिगणित केले जाते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांमधील⁸ मलनिःसारण जाळ्यांच्या संकलन कार्यक्षमतेचे विश्लेषण लेखापरीक्षेद्वारे करण्यात आले ज्याचा सारांश तक्ता 7.9 मध्ये दिला आहे.

⁷ (1) चोपडा आणि (2) धामणगाव नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

⁸ (1) बार्शी, (2) भातकुली, (3) चोपडा, (4) धामणगाव, (5) खुलताबाद, (6) मोटाळा, (7) निलंगा, (8) साक्री, (9) शिराळा आणि (10) यवतमाळ या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

तक्ता 7.9: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये सांडपाणी जाळ्यांची संकलन कार्यक्षमता

मलनिःसारण जाळ्यांची संकलन कार्यक्षमता	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	5
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	1
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 टक्क्यांपेक्षा कमी	5
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	1
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	22
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती	

- तक्ता 7.9 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 29 (85 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांनी मलनिःसारण जाळ्यांची 100 टक्के संकलन कार्यक्षमता गाठली नव्हती (परिशिष्ट 7.3).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था ज्यांनी लक्ष्य प्रकाशित केले होते त्यापैकी 32 नागरी स्थानिक संस्थांमधील शासकीय अधिसूचनेत एकतर लक्ष्य शून्य होते, किंवा साध्य उपलब्ध नव्हते. उर्वरित सहा नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 67 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (सहापैकी चार) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते तर दोन नागरी स्थानिक संस्था त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य करू शकल्या नाहीत (परिशिष्ट 7.4).

अशाप्रकारे, चाचणी-तपासणी केलेल्या बहुसंख्य नागरी स्थानिक संस्थांमधील संकलन कार्यक्षमता सेवा स्तर निकष निर्देशकापेक्षा कमी होती.

7.2.4 मलनिःसारण प्रक्रिया क्षमतेची पर्याप्तता

पर्याप्तता ही समान कालावधीसाठी प्रमाणक स्थापक सांडपाणी निर्मितीची टक्केवारी म्हणून उपलब्ध द्रव्यम प्रक्रिया क्षमता म्हणून दर्शविली जाते. सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, सांडपाणी प्रक्रिया क्षमतेची पर्याप्तता 100 टक्के साध्य करणे आवश्यक होते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांमधील⁹ सांडपाणी प्रक्रिया क्षमतेच्या पर्याप्ततेचे लेखापरीक्षेद्वारे केलेले विश्लेषण तक्ता 7.10 मध्ये सारांशीत केले आहे.

⁹ (1) बार्शी, (2) भातकुली, (3) चोपडा, (4) धामणगाव, (5) खुलताबाद, (6) मोटाळा, (7) निलंगा, (8) साक्री, (9) शिराळा आणि (10) यवतमाळ या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

तक्ता 7.10: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये सांडपाणी प्रक्रिया क्षमतेची पर्याप्तता

सांडपाणी प्रक्रिया क्षमतेची पर्याप्तता	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	5
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	2
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 टक्क्यांपेक्षा कमी	2
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	2
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	23
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती	

- तक्ता 7.10 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 29 (85 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पुरेशी सांडपाणी प्रक्रिया क्षमता नव्हती (परिशिष्ट 7.3).
- चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी लक्ष्य प्रकाशित केले होते, त्यापैकी 31 नागरी स्थानिक संस्थांमधील शासकीय अधिसूचनेत एकतर लक्ष्य शून्य होते किंवा साध्यता उपलब्ध नव्हती. उर्वरित सात नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 86 टक्के नागरी स्थानिक संस्थांनी (सातपैकी सहा) त्यांचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले नव्हते तर एका नागरी स्थानिक संस्थेने (त्र्यंबक) तिचे अंतर्गत लक्ष्य साध्य केले होते (परिशिष्ट 7.4).

7.2.5 मलनिःसारण प्रक्रियेची गुणवत्ता

सांडपाण्याचा नमुना जो निर्दिष्ट द्र्यम प्रक्रिया मानके म्हणजेच मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रामधून बाहेर पडणारा प्रक्रिया केलेल्या पाण्याचा नमुना हा मलनिःसारणाच्या द्र्यम प्रक्रियांच्या निश्चित केलेल्या मानकासमान असेल त्याची टक्केवारी मलनिःसारण प्रक्रियेची गुणवत्ता म्हणून मोजली जाते. सेवा स्तर निकष निर्देशकानुसार, मलनिःसारण प्रक्रियेची गुणवत्ता 100 टक्के साध्य करणे आवश्यक होते.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांमधील¹⁰ लेखापरीक्षणाद्वारे केलेले मलनिःसारण प्रक्रियेच्या गुणवत्तेचे विश्लेषण तक्ता 7.11 मध्ये सारांशित केले आहे.

तक्ता 7.11: चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मलनिःसारण प्रक्रियेची गुणवत्ता

मलनिःसारण प्रक्रियेची गुणवत्ता	नागरी स्थानिक संस्थांची संख्या
100 टक्के	6
75 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 100 टक्क्यांपेक्षा कमी	4
50 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 75 टक्क्यांपेक्षा कमी	-
25 टक्क्यांपेक्षा जास्त परंतु 50 टक्क्यांपेक्षा कमी	1
25 टक्क्यांपेक्षा कमी	23
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांनी सादर केलेली माहिती	

¹⁰ (1) बार्शी, (2) भातकुली, (3) चोपडा, (4) धामणगाव, (5) खुलताबाद, (6) मोटाळा, (7) निलंगा, (8) साक्री, (9) शिराळा आणि (10) यवतमाळ नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

तक्ता 7.11 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे चाचणी-तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 28 (82 टक्के) नागरी स्थानिक संस्थांनी मलनिःसारण प्रक्रियेची गुणवत्ता 100 टक्के साध्य केली नव्हती. लेखापरीक्षेच्या असे निदर्शनास आले की, बृहन्मुंबई महानगर पालिकेमध्ये प्रतिदिन निर्माण होणारा 2003 दशलक्ष लिटर मलप्रवाहापैकी 28 टक्के (552 दशलक्ष लिटर) हा प्रक्रिया केलेला नव्हता, 54 टक्के हा प्राथमिक प्रक्रिया केल्यानंतर सोडला, आणि 18 टक्के हा दूय्यम प्रक्रिया केल्यानंतर सोडला होता. बृहन्मुंबई महानगरपालिकेमधील आठ मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रांपैकी, तीन मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रामध्ये¹¹ प्राथमिक मलनिःसारण प्रक्रिया सुविधा होती. तसेच, लेखापरीक्षेला सादर केलेल्या सहा मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रांच्या चाचणी अहवालात असे उघड झाले की, चार मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रामधून¹² सोडला जाणारा मलप्रवाह हा, इतर गोष्टींबरोबरच जल (प्रतिबंध आणि जल नियंत्रण) अधिनियम, 1974 अंतर्गत असलेल्या बायोलॉजिकल ऑक्सिजन डिमांड, केमिकल ऑक्सिजन डिमांड आणि टोटल सस्पेंडेड सॉलिड यांच्यासाठीची मानके पूर्ण करत नव्हता. मुख्य अभियंता (मलनिःसारण प्रचालन), बृहन्मुंबई महानगर पालिका यांनी उत्तरात सांगितले की, अस्तित्वात असलेली मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रे ही 1992-2003 या दरम्यान कार्यान्वित झाली होती, जी वर्तमान मानके पूर्ण करू शकत नाहीत, आणि म्हणून मानकांचे पालन करण्यासाठी मलनिःसारण प्रक्रिया संयंत्रांची श्रेणीवाढ करण्याचे हाती घेण्यात आले आहे. सोडण्यात येणारा मलप्रवाह हा प्रदूषण मानके पूर्ण करत नाही, ही वस्तुस्थिती कायम राहते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 38 नागरी स्थानिक संस्था, ज्यांनी लक्ष्ये प्रकाशित केली होती, त्यापैकी 34 नागरी स्थानिक संस्थांनी शासकीय अधिसूचनेत एकतर लक्ष्य शून्य होते किंवा साध्य उपलब्ध नव्हते. उर्वरित चार नागरी स्थानिक संस्थांपैकी तीन नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांचे स्वतःचे लक्ष्य साध्य केले होते तर एक नागरी स्थानिक संस्था (कुळगाव-बदलापूर) तिचे स्वतःचे लक्ष्य साध्य करू शकली नाही (परिशिष्ट 7.4).

अशाप्रकारे, चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील मलनिःसारण प्रक्रिया क्षमता केवळ अपुरीच नव्हती तर मलनिःसारण प्रक्रियांची गुणवत्ताही निकृष्ट होती.

निर्गमन बैठकीत, प्रधान सचिवांनी (फेब्रुवारी 2022) सांगितले की कामगिरी सुधारण्याचे प्रयत्न केले जातील आणि असे ही नमूद केले की सर्व नागरी स्थानिक संस्थांद्वारे लक्ष्य आणि साध्ये अधिसूचित करण्यासाठी सूचना जारी केल्या जातील.

शिफारस 12: पाणीपुरवठा आणि मलनिःसारण सेवांशी संबंधित सेवा स्तर निकष साध्य करण्यासाठी शासनाने नागरी स्थानिक संस्थांच्या सुमार कामगिरीचे पुनरावलोकन करावे आणि कालबद्ध पद्धतीने त्यांच्या सुधारणेसाठी पावले उचलावीत.

¹¹ वरळी, बांद्रा आणि मालाड

¹² घाटकोपर, भांडुप, वर्सावा, मालाड

शिफारस 13: शासनाने महसुलाची हानी टाळण्यासाठी आणि संकलन क्षमता वाढविण्याकरिता सर्व नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये पाण्याच्या जोडण्याचे जलमापन 100 टक्के करण्याची खात्री करावी, ज्यायोगे नागरी स्थानिक संस्थांच्या आर्थिक संसाधनांमध्ये वाढ होईल.

7.3 अग्निशमन सेवा पुरवण्यातील परिणामकारकता

अग्निशमन सेवा ही नागरी स्थानिक संस्थांच्या अनिवार्य कार्यापैकी एक आहे. नगर नियोजन व इमारत बांधकामांमध्ये अग्नि प्रतिबंध आणि संबंधित सुरक्षा उपाय हे एक अविभाज्य अंग आहे. अग्निसंबंधित दुर्घटनांमधून निर्माण होणाऱ्या कोणत्याही विचित्र परिस्थितीशी लढण्यासाठी अग्निशमन सेवा ही जीवन व मालमत्ता वाचवण्यासाठी प्रथम प्रतिसाद म्हणून संघटित केली आहे. त्यामुळे, नागरी स्थानिक संस्थांनी त्यांची कार्ये प्रभावीपणे व कार्यक्षमतेने पार पाडली पाहिजेत.

7.3.1 अग्नि सुरक्षा निधी स्थापन न करणे

महाराष्ट्र अग्नि प्रतिबंध व जीवन सुरक्षा उपाय अधिनियम, 2006 च्या कलम 25(1) मध्ये अग्निसुरक्षा निधी स्थापन करणे निर्धारित केले आहे. नगर विकास विभाग यांनी अग्निशमन सेवा शुल्काचा आकारावयाचा दर अधिसूचित (मार्च 2014) केला होता. इमारतीचे मालक आणि कब्जेदार यांच्याकडून नागरी स्थानिक संस्थांच्या अग्निशमन विभागाने लागू केलेले व गोळा केलेले शुल्क या निधीमध्ये जमा करावयाचे होते. हा निधी साधारणपणे अग्निशमन केंद्राची देखभाल, नगरपालिका हद्दीतील किंवा हद्दीबाहेरील कोणत्याही जागेवर वा इमारतींमध्ये आग विझवण्यासाठी व प्रतिबंध करण्यासाठी अत्याधुनिक उपकरणे व साधने पुरवणे यासाठी वापरावयाचा होता. लेखापरीक्षेला असे दिसून आले की चाचणी- तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी 25 नागरी स्थानिक संस्थांनी अग्निशमन विभागाने शुल्क लागू करून आकारलेले असताना देखील अग्निशमन निधी स्थापन केला नव्हता.

7.3.2 मनुष्यबळाची पर्याप्तता

आपत्तीच्या वेळी जलद प्रतिसाद आणि बचाव कार्यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळ पर्याप्त असणे महत्त्वाचे असते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लेखापरीक्षेला खालील गोष्टी निदर्शनास आल्या.

- 43 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये¹³ मंजूर 6,688 अग्निशमन कर्मचारी पदांपैकी 3,313 पदे (50 टक्के) रिक्त होती.
- चाचणी-तपासणी केलेल्या आठ महानगरपालिकांपैकी बृहन्मुंबई, अमरावती, लातूर, नागपूर, नाशिक, ठाणे व वसई-विरार या सात महानगर पालिकांमध्ये मुख्य अग्निशमन अधिकाऱ्याचे पद एकतर रिक्त होते किंवा कनिष्ठ श्रेणीतील

¹³ उस्मानाबाद नगरपरिषदेने मंजूर पदे व कार्यरत कर्मचाऱ्यांची संख्या सादर केली नाही

अधिका-याकडे होते. चाचणी-तपासणी केलेल्या 35 नगरपरिषदा/नगर पंचायतींपैकी¹⁴ 34 मध्ये (97 टक्के) अग्निशमन अधिका-याचे पद रिक्त होते.

- महानगर अग्निशमन सेवा वर्ग 'अ' मधील 17 पदांवर आणि नगरपालिका अग्निशमन सेवा वर्ग 'ब' मधील 90 पदांवर कोणाचीही नियुक्ती झाली नव्हती. शिवाय, महानगर अग्निशमन सेवा वर्ग 'क' मधील 360 मंजूर पदांपैकी 319 पदे (89 टक्के) रिक्त होती.

7.3.3 अग्निशमन स्थानकांची कमतरता

शीघ्र प्रतिसादासाठी पर्याप्त अग्निशमन स्थानके आवश्यक असतात. केंद्र शासनाच्या गृह मंत्रालयाने स्थापन केलेले स्थायी अग्निशमन सल्लागार परिषद या उच्चतम संस्थेने प्रतिसाद कालावधी, धोके व लोकसंख्येवर आधारीत अग्निशमन सेवांसाठी मानके प्रस्थापित केली (ऑगस्ट 2006) मानकांनुसार शहरी विभागांमध्ये प्रत्येकी 10 चौ.मी. साठी एक अग्निशमन स्थानक असणे आवश्यक होते.

लेखापरीक्षेला असे निदर्शनास आले की चाचणी- तपासणी केलेल्या 34 नागरी स्थानिक संस्थांपैकी¹⁵ 17 मध्ये मानकानुसार अग्निशमन स्थानके उपलब्ध होती तर 17 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये आवश्यक 120 अग्निशमन स्थानकांऐवजी केवळ 73 अग्निशमन स्थानके (61 टक्के) उपलब्ध होती (परिशिष्ट 7.5).

निर्गमन बैठकीदरम्यान प्रधान सचिवांनी सांगितले (फेब्रुवारी 2022) की नियुक्तीचे नियम व कर्मचारीवृंद आकृतीबंध अंतिम झाला आहे आणि रिक्त जागा कमी करण्यासाठी कार्यवाही केली जाईल. प्रधान सचिवांनी पुढे असेही सांगितले की अग्निशमन निधी स्थापन करण्याविषयी निर्देश दिले जातील आणि अग्निशमन स्थानकांच्या कमतरतेच्या मुद्दयाची सुध्दा दखल घेतली जाईल.

शिफारस 14: नागरी स्थानिक संस्थांमधील अग्निशमन स्थानकांच्या कमतरतेच्या मुद्दयाची शासनाने प्राधान्याने दखल घ्यावी.

7.4 निष्कर्ष

1 जून 1993 पासून अंमलात आलेल्या ह्या संविधान (चौथ्याहत्तरावी) सुधारणा अधिनियम, 1992 ने भाग IXए (नगरपालिका) आणि अनुसूची XII लागू केले. संविधान सुधारणा अधिनियमाने नागरी स्थानिक संस्थांना शक्ती आणि अधिकार प्रदान करण्यासाठी आणि बाराव्या अनुसूचीमध्ये समावेश असलेल्या 18 कार्यांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्यांच्या हस्तांतरणासाठी तरतुदी करण्यासाठी आवश्यक

¹⁴ उस्मानाबाद नगरपरिषदेने मंजूर पदे व कार्यरत कर्मचाऱ्यांची संख्या सादर केली नाही

¹⁵ (1) अलिबाग, (2) खुलताबाद, (3) लाखनी, (4) मोटाळा, (5) नंदुरबार, (6) उस्मानाबाद, (7) शिराळा, (8) शिरूर-अनंतपाल, (9) सिंदखेड आणि (10) त्र्यंबक या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती सादर केली नाही

असलेले कायदे करण्यासाठी राज्य विधानमंडळाला अधिकृत केले. महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तराव्या संविधान सुधारणेच्या अनुपालनासाठी नागरी स्थानिक संस्थांना शासित करणाऱ्या तीनही अधिनियमांमध्ये सुधारणा केल्या गेल्या. राज्य शासनाने जरी सर्व 18 कार्ये हस्तांतरित केली होती तरी पाणीपुरवठा; सार्वजनिक दवाखाने उघडणे व त्यांची देखभाल आणि सार्वजनिक वैद्यकीय मदत पुरवणे; पाणीपुरवठा, रस्ते व सार्वजनिक स्वच्छतागृहे यासारख्या मूलभूत सुविधा झोपडपट्ट्यांमध्ये पुरवणे; इमारतींना परवानगी देणे; इमारतींना बांधकामाचा प्रारंभ आणि भोगवटा प्रमाणपत्र ही सुद्धा शासनसदृश (पॅरास्टेटल) अभिकरणांद्वारे केली जात होती. यामुळे नागरी स्थानिक संस्थांकडे परिकल्पित हस्तांतरण आणि सक्षमीकरण असंहत (डायल्यूट) झाले.

राज्यातील नागरी स्थानिक संस्थांमधील महापौर व अध्यक्ष जनतेद्वारे थेट निवडले जात नव्हते व त्यांचा कार्यकाळ नागरी स्थानिक संस्थांच्या कार्यकाळाशी समसीम नव्हता. जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा नियोजन समिति आणि महानगर क्षेत्रांमध्ये महानगर नियोजन समिति स्थापन करण्यात आली होती. जिल्हा नियोजन समितीने कोणत्याही जिल्ह्यामध्ये पंचवार्षिक योजना व सम्यकदर्शी विकास योजना तयार केल्या नव्हत्या. जरी प्रभाग समित्या स्थापन केल्या होत्या तरी, चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये प्रभाग समिति स्थापन करण्यात कमतरता होती. राज्य वित्त आयोग स्थापन करण्यात, राज्य वित्त आयोगाने अहवाल सादर करण्यात आणि राज्य वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी राज्य शासनाने विचारात घेण्यात विलंब झाला होता.

चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये 2015-16 ते 2019-20 या कालावधीत मालमत्ता कर संकलन कार्यक्षमतेची टक्केवारी 53 टक्के होती तर त्याच कालावधीत बृहन्मुंबई महानगरपालिकेची संकलन कार्यक्षमता केवळ 28 टक्के होती. सर्व नागरी स्थानिक संस्थांना मालमत्ता कर आकारणीसाठी स्वतंत्र आणि पारदर्शक प्रक्रिया राबविण्यास मदत करण्यासाठी स्थापन करावयाचे मालमत्ता कर मंडळ स्थापन केले नव्हते. महापालिका अधिनियमांनी नागरी स्थानिक संस्थांना एक टक्का अतिरिक्त मुद्रांक शुल्क नियत केलेले असूनही 2015-16 ते 2020-21 दरम्यान ₹ 1,220.22 कोटीचे कमी वितरण झाले. महागाई भत्ता अनुदान आणि जकात कर रद्द केल्यामुळे उत्पन्नाचे झालेले नुकसान भरून काढण्यासाठी नगर परिषदेला हस्तांतरित केले जाणारे 'नगरपालिका सहायक अनुदान' स्वरूपात दिल्या जाणाऱ्या राज्य शासन अनुदानात दरवर्षी 10 टक्के वाढ न केल्यामुळे 2016-17 ते 2020-21 दरम्यान ₹ 1,261.84 कोटीचे कमी वितरण झाले. नागरी स्थानिक संस्थांना यात्रा कर आणि रस्ते अनुदानापोटी ₹ 1,417.31 कोटीचे कमी वितरण झाले.

चाचणी-तपासणी केलेल्या 44 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मंजूर पदांच्या तुलनेत नियुक्त कर्मचाऱ्यांच्या संख्येत बरीच तफावत होती. राज्यात नगर परिषदा आणि

नगर पंचायतींचे प्रमुख असलेल्या मुख्य अधिकाऱ्यांची 80 पदे रिक्त होती. बहुतांश नागरी स्थानिक संस्थांनी पाणीपुरवठा आणि मलनिःसारण सेवांचे सेवा स्तर निकष साध्य केले नव्हते. नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये अग्निशमन स्थानके आणि अग्निशमन सेवेतील मनुष्यबळ याची कमतरता होती. चाचणी-तपासणी केलेल्या 43 नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये मनुष्यबळ कमतरता (अग्निशमन कर्मचारी) 50 टक्के होती.

एस. के. जयपुरियार

(एस के जयपुरियार)

प्रधान महालेखाकार (लेखापरीक्षा)-I,
महाराष्ट्र, मुंबई

मुंबई,
दिनांक : 05 जुलै 2022

प्रतिस्वाक्षरित

(गिरीश चंद्र मुर्मू)

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक

नवी दिल्ली,
दिनांक : 11 जुलै 2022

परिशिष्टे

परिशिष्ट 5.1

(संदर्भ: परिच्छेद 5.2.1)

2015-16 ते 2019-20 दरम्यान चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील मालमत्ता कर संकलन कार्यक्षमता

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	एकूण मागणी (₹ कोटीमध्ये)	एकूण संकलन (₹ कोटीमध्ये)	संकलन कार्यक्षमतेची टक्केवारी
महानगरपालिका				
1	बृहन्मुंबई	84777.14	24027.3	28
2	नागपूर	3055.54	1016.86	33
3	लातूर	306.47	106.18	35
4	पिंपरी-चिंचवड	6119.96	2179.96	36
5	नाशिक	1340.68	514.46	38
6	वसई-विरार	635.96	391.92	62
7	ठाणे	3097.68	2193.30	71
8	अमरावती	218.28	168.26	77
महानगरपालिकांची सरासरी संकलन क्षमता				47
नगर परिषद				
9	तळेगाव-दाभाडे	281.13	68.93	25
10	सिन्नर	42.14	11.97	28
11	जालना	73.71	25.82	35
12	अलिबाग	34.25	13.31	39
13	महाबळेश्वर	32.54	13.53	42
14	हिंगणघाट	29.29	13.71	47
15	त्र्यंबक	15.71	7.57	48
16	चोपडा	22.36	11.07	50
17	खोपोली	87.23	45.64	52
18	धामणगाव	5.78	3.07	53
19	यवतमाळ	72.79	44.37	61
20	इचलकरंजी	21.75	13.70	63
21	नांदुरा	4.47	2.84	63
22	नंदुरबार	67.15	42.95	64
23	बार्शी	41.99	27.39	65
24	खामगाव	28.41	18.70	66
25	उस्मानाबाद	16.02	10.82	68
26	सिल्लोड	3.18	2.48	78
27	काटोल	0.12	0.10	81
28	मलकापुर	12.22	9.89	81
29	रामटेक	3.91	3.17	81
30	कुळगाव-बदलापूर	106.07	91.16	86
31	खुलताबाद	0.95	0.85	90
32	निलंगा	1.88	1.73	92
नगर पंचायती				
33	मोटाळा	3.83	0.57	15
34	रेणापुर	2.27	0.39	17

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	एकूण मागणी (रु कोटीमध्ये)	एकूण संकलन (रु कोटीमध्ये)	संकलन कार्यक्षमतेची टक्केवारी
35	शिरूर-अनंतपाल	1.58	0.40	25
36	भातकुली	1.34	0.45	34
37	साक्री	4.52	1.61	36
38	मुर्बाड	17.68	6.99	40
39	मोहाडी	2.24	0.90	40
40	शिराळा	3.48	1.58	45
41	सिंदखेड	9.70	5.46	56
42	तळा	1.11	0.72	65
43	भेढा	0.66	0.43	65
44	लाखनी	1.88	1.22	65
नगर परिषदा आणि नगर पंचायतींची सरासरी संकलन क्षमता				54
चाचणी तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची सरासरी संकलन क्षमता				53
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेली माहिती				

परिशिष्ट 5.2

(संदर्भ: परिच्छेद 5.6)

चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमधील स्थानिक निधी लेखापरीक्षा संचालनालयाकडून लेखापरीक्षेची प्रलंबितता

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	महानगरपालिका/नगर परिषदा/नगर पंचायती	2015-16 पासून ज्या वर्षापर्यंत संचालक, स्थानिक निधी यांच्याद्वारे लेखापरीक्षण केले गेले
1	बृहन्मुंबई	महानगरपालिका	2015-16
2	नागपूर	महानगरपालिका	2015-16
3	ठाणे	महानगरपालिका	केलेले नाही
4	वसई-विरार	महानगरपालिका	2017-18
5	पिंपरी-चिंचवड	महानगरपालिका	केलेले नाही
6	नाशिक	महानगरपालिका	2015-16
7	अमरावती	महानगरपालिका	केलेले नाही
8	लातूर	महानगरपालिका	2017-18
9	कुळगाव-बदलापूर	नगर परिषद	2018-19
10	खोपोली	नगर परिषद	केलेले नाही
11	अलिबाग	नगर परिषद	2018-19
12	इचलकरंजी	नगर परिषद	2018-19
13	बार्शी	नगर परिषद	2019-20
14	तळेगाव-दाभाडे	नगर परिषद	केलेले नाही
15	महाबळेश्वर	नगर परिषद	2017-18
16	मलकापूर	नगर परिषद	केलेले नाही
17	नंदुरबार	नगर परिषद	केलेले नाही
18	सिन्नर	नगर परिषद	केलेले नाही
19	चोपडा	नगर परिषद	2018-19
20	त्र्यंबक	नगर परिषद	केलेले नाही
21	उस्मानाबाद	नगर परिषद	2019-20
22	जालना	नगर परिषद	2019-20
23	सिल्लोड	नगर परिषद	केलेले नाही
24	खुलताबाद	नगर परिषद	केलेले नाही
25	निलंगा	नगर परिषद	केलेले नाही
26	हिंगणघाट	नगर परिषद	2018-19
27	काटोल	नगर परिषद	2018-19
28	रामटेक	नगर परिषद	2018-19
29	यवतमाळ	नगर परिषद	केलेले नाही
30	खामगाव	नगर परिषद	2019-20
31	नांदुरा	नगर परिषद	2019-20
32	धामणगाव	नगर परिषद	केलेले नाही
33	रेणापूर	नगर पंचायत	केलेले नाही
34	मोहाडी	नगर पंचायत	2019-20
35	लाखनी	नगर पंचायत	केलेले नाही
36	शिरूर-अनंतपाल	नगर पंचायत	केलेले नाही
37	सिंदखेड	नगर पंचायत	2018-19

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	महानगरपालिका/नगर परिषदा/नगर पंचायती	2015-16 पासून ज्या वर्षापर्यंत संचालक, स्थानिक निधी यांच्याद्वारे लेखापरीक्षण केले गेले
38	साक्री	नगर पंचायत	केलेले नाही
39	शिराळा	नगर पंचायत	2018-19
40	मेढा	नगर पंचायत	2018-19
41	मुरबाड	नगर पंचायत	केलेले नाही
42	तळा	नगर पंचायत	2018-19
43	भातकुली	नगर पंचायत	केलेले नाही
44	मोटाळा	नगर पंचायत	केलेले नाही

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त झालेली माहिती

परिशिष्ट 5.3
(संदर्भ: परिच्छेद 5.6)
उपार्जित पद्धतीने लेखे तयार न करणे

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	महानगरपालिका/नगर परिषदा/नगर पंचायती	2015-16 पासून ज्या वर्षापर्यंत लेखे उपार्जित पद्धतीने तयार केले गेले
1	बृहन्मुंबई	महानगरपालिका	2015-16
2	नागपूर	महानगरपालिका	2020-21
3	ठाणे	महानगरपालिका	2018-19
4	वसई-विरार	महानगरपालिका	2019-20
5	पिंपरी-चिंचवड	महानगरपालिका	2019-20
6	नाशिक	महानगरपालिका	2019-20
7	अमरावती	महानगरपालिका	2020-21
8	लातूर	महानगरपालिका	केलेले नाही
9	कुळगाव-बदलापूर	नगर परिषद	2019-20
10	खोपोली	नगर परिषद	2019-20
11	अलिबाग	नगर परिषद	2019-20
12	इचलकरंजी	नगर परिषद	2016-17
13	बार्शी	नगर परिषद	2019-20
14	तळेगाव-दाभाडे	नगर परिषद	2019-20
15	महाबळेश्वर	नगर परिषद	2019-20
16	मलकापूर	नगर परिषद	2017-18
17	नंदुरबार	नगर परिषद	2019-20
18	सिन्नर	नगर परिषद	केलेले नाही
19	चोपडा	नगर परिषद	2016-17
20	त्र्यंबक	नगर परिषद	2019-20
21	उस्मानाबाद	नगर परिषद	केलेले नाही
22	जालना	नगर परिषद	2019-20
23	सिल्लोड	नगर परिषद	केलेले नाही
24	खुलताबाद	नगर परिषद	केलेले नाही
25	निलंगा	नगर परिषद	केलेले नाही
26	हिंगणघाट	नगर परिषद	2016-17
27	काटोल	नगर परिषद	2016-17
28	रामटेक	नगर परिषद	2018-19
29	यवतमाळ	नगर परिषद	2016-17
30	खामगाव	नगर परिषद	2019-20
31	नांदुरा	नगर परिषद	2019-20
32	धामणगाव	नगर परिषद	2016-17
33	सिंदखेड	नगर पंचायत	2019-20
34	साक्री	नगर पंचायत	केलेले नाही
35	शिराळा	नगर पंचायत	केलेले नाही
36	मेढा	नगर पंचायत	केलेले नाही
37	मोहाडी	नगर पंचायत	केलेले नाही

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	महानगरपालिका/नगर परिषदा/नगर पंचायती	2015-16 पासून ज्या वर्षापर्यंत लेखे उपाजित पद्धतीने तयार केले गेले
38	लाखनी	नगर पंचायत	2019-20
39	रेणापूर	नगर पंचायत	केलेले नाही
40	शिरूर-अनंतपाल	नगर पंचायत	केलेले नाही
41	मुरबाड	नगर पंचायत	केलेले नाही
42	तळा	नगर पंचायत	केलेले नाही
43	भातकुली	नगर पंचायत	2019-20
44	मोटाळा	नगर पंचायत	2019-20

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून मिळवलेली माहिती

परिशिष्ट 6.1

(संदर्भ: परिच्छेद 6.1)

चाचणी तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये लोकसंख्येच्या तुलनेत मंजूर पदे

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	जनगणना 2011 नुसार लोकसंख्या	मंजूर पदे	मंजूर कर्मचारी प्रती 1000 लोकसंख्या
महानगरपालिका				
1	बृहन्मुंबई	12442373	143304	11.52
2	नागपूर	2447494	6827	2.79
3	ठाणे	1841488	10035	5.45
4	वसई-विरार	1234690	2852	2.31
5	पिंपरी-चिंचवड	1727692	11436	6.62
6	नाशिक	1486053	5089	3.42
7	अमरावती	647057	2815	4.35
8	लातूर	382940	1246	3.25
नगर परिषदा आणि नगर पंचायती				
9	कुळगाव-बदलापूर	174226	372	2.14
10	खोपोली	71141	601	8.45
11	अलिबाग	20743	84	4.05
12	मुरबाड	21080	29	1.38
13	तळा	6981	21	3.01
14	इचलकरंजी	292060	1928	6.60
15	बार्शी	118722	456	3.84
16	तळेगाव-दाभाडे	56435	139	2.46
17	महाबळेश्वर	13393	207	15.46
18	मलकापूर	31671	123	3.88
19	शिराळा	15665	28	1.79
20	मेढा	4678	18	3.85
21	नंदुरबार	111037	498	4.48
22	सिन्नर	65299	163	2.5
23	चोपडा	72783	242	3.32
24	त्र्यंबक	13383	66	4.93
25	सिंदखेड	24566	53	2.16
26	साक्री	21007	50	2.38
27	उस्मानाबाद	111825	39	0.35
28	जालना	285577	917	3.21
29	सिल्लोड	58230	120	2.06
30	खुलताबाद	15749	84	5.33
31	निलंगा	36172	79	2.18
32	रेणापूर	19277	30	1.56
33	शिरूर-अनंतपाल	10417	29	2.78
34	हिंगणघाट	101805	389	3.82
35	काटोल	43267	267	6.17
36	रामटेक	22310	63	2.82
37	मोहाडी	10526	30	2.85

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनुक्रमांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	जनगणना 2011 नुसार लोकसंख्या	मंजूर पदे	मंजूर कर्मचारी प्रती 1000 लोकसंख्या
38	लाखनी	12636	28	2.22
39	यवतमाळ	248939	284	1.14
40	खामगाव	94191	542	5.75
41	नंदुरा	44419	221	4.98
42	धामणगाव	21059	49	2.33
43	भातकुली	8816	19	2.16
44	मोटाळा	10331	28	2.71

स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून मिळवलेली माहिती

परिशिष्ट 7.1

(संदर्भ: परिच्छेद 7.1.1 ते 7.1.5)

भारत सरकारने नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची साध्ये

अ क्र.	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	पाणीपुरवठा जोडण्याची व्याप्ती (%)	दरडोई पाण्याची उपलब्धता	जलमापनाची व्याप्ती (%)	पाणी पुरवठ्याची गुणवत्ता (%)	पाणीपुरवठा सेवेतील खर्चवसुली (%)	पाणीपुरवठ्या संबंधी शुल्कवसुली मधील परिणामकारकता (%)
	सेवा स्तर निकष	100	135	100	100	100	90
महानगरपालिका							
1	बृहन्मुंबई	100	135.5	45.9	99.9	74.1	12.1
2	नागपूर	84	73-137	90	97	62.83	91.26
3	ठाणे	95	133	35	93.8	67	68.5
4	वसई-विरार	80	110	0	100	-53.78	62
5	पिंपरी-चिंचवड	97	96.79	91.9	99.81	81.1	48.12
6	नाशिक	97	210	98	100	77	41
7	अमरावती**	90	135	100	100	100	60
8	लातूर	62.3	82.5	0	27.70	119.1	21.2
नगर परिषदा							
9	कुळगाव - बदलापूर**	92.1	85.57	92	100	117.6	91.19
10	खोपोली	98.3	124	0	100	27.9	71.6
11	अलिबाग	90	135	60	90	लागू नाही	लागू नाही
12	इचलकरंजी	100	90	0	100	लागू नाही	65.46
13	बार्शी	67	110	0	60	80	65
14	तळेगाव-दाभाडे	97	135	30	100	लागू नाही	70
15	महाबळेश्वर	100	135	100	100	40.35	78.69
16	मलकापूर	100	125-135	100	100	96	96
17	नंदुरबार	96	135	0	100	38	40
18	सिन्नर	72.3	78.1	34.4	99.6	80.5	29.2
19	चोपडा	100	100	0	100	100	77.22
20	त्र्यंबक	98.64	135	लागू नाही	100	0	90
21	उस्मानाबाद	90	135	0	100	80	35
22	जालना	80	80	0	100	11	20
23	सिल्लोड	95	100	0	100	75	50
24	खुलताबाद	71	70	लागू नाही	100	78.8	85
25	निलंगा	50.3	71.3	लागू नाही	91	27.7	82.1
26	हिंगणघाट	70	70	0	95	50	80
27	काटोल	74.5	142	0	100	53.6	51.6

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अ क्र.	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	पाणीपुरवठा जोडण्याची व्याप्ती (%)	दरडोई पाण्याची उपलब्धता	जलमापनाची व्याप्ती (%)	पाणी पुरवठ्याची गुणवत्ता (%)	पाणीपुरवठा सेवेतील खर्चवसुली (%)	पाणीपुरवठ्या संबंधी शुल्कवसुली मधील परिणामकारकता (%)
28	रामटेक	80	70	100	95	60	60
29	यवतमाळ**	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही
30	खामगाव	55	70	0	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही
31	नंदुरा	55	70	0	100	22	55
32	धामणगाव	50	90	0	99	85	60
नगर पंचायत							
33	तळा	100	120	0	लागू नाही	71	44
34	शिराळा	98.7	86.1	0	100	70.9	43.8
35	मेढा	72	209	0	100	0	102
36	सिंदखेड	52	45	0	100	16.4	7.68
37	साक्री	72.3	50	0	100	67	30.73
38	रेणापूर	78.5	80.2	0	96.9	46	11.1
39	शिरूर-अनंतपाल	63	75.3	0	98	67.7	11.4
40	मोहाडी	62	70	0	70	70	20
41	लाखनी	80	50	0	50	50	70
42	भातकुली **	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही	लागू नाही
43	मोटाळा	88.5	47.6	0	68	46	0
44	मुरबाड	100	104	0	87	69.29	43
<p>स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून प्राप्त केलेली माहिती **कुळगाव-बदलापूर, अमरावती, यवतमाळ आणि भातकुली मध्ये पाणीपुरवठा सेवा महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाद्वारे पुरविली जात होती लागू नाही: म्हणजे नागरी स्थानिक संस्थांनी माहिती दिली नाही.</p>							

परिशिष्ट 7.2

(संदर्भ: परिच्छेद 7.1.1 ते 7.1.5)

नागरी स्थानिक संस्थांनी नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत साध्ये

अनुक्र- मांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	पाणीपुरवठा जोडण्याची व्याप्ती (%)		दरडोई पाण्याची उपलब्धता		जल मापनाची व्याप्ती (%)		पाणी पुरवठ्याची गुणवत्ता (%)		पाणीपुरवठा सेवेतील खर्चवसुली (%)		पाणीपुरवठ्यासंबंधी शुल्कवसुलीमधील परिणामकारकता (%)	
		लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये
नगर परिषदा													
1	कुळगाव- बदलापूर	100	92	110	86	100	92	100	100	150	118	100	91
2	खोपोली	100	98	135	123	0	लागू नाही	100	100	50	28	100	72
3	अलिबाग	100	100	187	184	35	27	85	99	50	46	75	67
4	इचलकरंजी	75	72	105	100	0	0	100	100	43	46	64	60
5	बार्शी	80	76	110	107	0	लागू नाही	100	100	80	78	65	51
6	तळेगाव- दाभाडे	65	97	195	178	25	18	100	100	90	107	40	58
7	महाबळेश्वर	85	81	135	99	100	100	100	74	96	59	100	82
8	मलकापूर	100	100	135	126	100	100	100	100	137	117	89	83
9	नंदुरबार	78	78	82	79	0	लागू नाही	100	100	105	90	58	57
10	सिन्नर	75	90	85	140	38	0	100	96	85	48	32	25
11	चोपडा	60	54	90	73	लागू नाही	लागू नाही	100	100	72	72	55	32
12	त्र्यंबक	100	100	138	121	2	2	100	100	37	39	70	43
13	उस्मानाबाद	60	60	50	55	1	0	100	97	75	74	25	35
14	जालना	54	48	40	40	0	लागू नाही	100	98	75	32	40	32
15	सिल्लोड	61	65	56	60	0	लागू नाही	100	96	74	119	48	24
16	खुलताबाद	70	72	115	114	0	लागू नाही	100	97	40	34	80	80
17	निलंगा	60	55	85	74	0	लागू नाही	96	97	50	26	90	82
18	हिंगणघाट	61	57	94	91	0	लागू नाही	100	100	89	97	20	16
19	काटोल	80	75	145	142	0	लागू नाही	100	100	65	54	92	52
20	रामटेक	65	60	60	56	100	94	99	98	32	32	94	90
21	यवतमाळ	75	73	75	67	100	99	100	87	150	139	36	34
22	खामगाव	45	51	65	54	50	0	100	100	50	32	55	62
23	नांदुरा	60	53	65	68	0	लागू नाही	100	100	50	51	65	11
24	धामणगाव	65	52	98	90	0	लागू नाही	100	100	80	33	95	58
नगर परिषदा													
25	तळा	100	100	130	120	0	लागू नाही	100	उपल ब्ध नाही	100	71	90	44

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनुक्र-मांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	पाणीपुरवठा जोडण्याची व्याप्ती (%)		दरडोई पाण्याची उपलब्धता		जल मापनाची व्याप्ती (%)		पाणी पुरवठ्याची गुणवत्ता (%)		पाणीपुरवठा सेवेतील खर्चवसुली (%)		पाणीपुरवठ्यासंबंधी शुल्कवसुलीमधील परिणामकारकता (%)	
		लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये
26	शिराळा	100	99	90	86	0	लागू नाही	100	100	78	71	50	44
27	मेढा	70	72	172	209	0	लागू नाही	100	100	110	102	55	65
28	सिंदखेड	56	52	45	41	0	लागू नाही	100	100	35	16	28	35
29	साक्री	65	62	35	31	लागू नाही	लागू नाही	100	100	40	31	40	18
30	रेणापूर	80	79	85	80	0	लागू नाही	90	97	45	46	20	11
31	शिरूर-अनंतपाल	77	63	77	75	0	लागू नाही	98	98	91	68	26	11
32	मोहाडी	68	62	45	39	0	लागू नाही	20	उपलब्ध नाही	45	47	56	51
33	लाखनी	100	100	75	68	0	लागू नाही	40	उपलब्ध नाही	50	36	100	66
34	भातकुली	85	उपलब्ध नाही	65	उपलब्ध नाही	98	उपलब्ध नाही	76	उपलब्ध नाही	75	उपलब्ध नाही	5	उपलब्ध नाही
35	मोटाळा	100	89	55	44	0	लागू नाही	100	100	95	94	85	80
36	मुरबाड	100	100	110	104	25	लागू नाही	100	100	140	72	80	43
महानगरपालिका													
37	नागपूर	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	76	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	85	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	80	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	99	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	67	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	83
38	ठाणे	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	95	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	133	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	31	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	94	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	81	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	49
39	वसई-विरार	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	74	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	80	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	लागू नाही	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	98	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	77	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	68
40	पिंपरी-चिंचवड	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	97	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	97	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	92	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	100	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	81	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	48
41	नाशिक	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	47	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	105	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	90	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	93	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	76	अधिसूचनेत प्रकाशित नाही	52

अनुक्र- मांक	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	पाणीपुरवठा जोडण्यांची व्याप्ती (%)		दरडोई पाण्याची उपलब्धता		जल मापनाची व्याप्ती (%)		पाणी पुरवठ्याची गुणवत्ता (%)		पाणीपुरवठा सेवेतील खर्चवसुली (%)		पाणीपुरवठ्यासंबंधी शुल्कवसुलीमधील परिणामकारकता (%)	
		लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये
42	अमरावती	80	70	135	114	95	94	100	100	205	196	55	49
43	लातूर	75	62	90	82	0	0	100	100	80	119	13	21
44	बृहन्मुंबई	अधिसूच नेत प्रकाशित नाही	100	अधिसूच नेत प्रकाशित नाही	135	अधिसूचने त प्रकाशित नाही	46	अधिसूच नेत प्रकाशित नाही	100	अधिसूच नेत प्रकाशित नाही	74	अधिसूच नेत प्रकाशित नाही	12

स्रोत: नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दिनांक 20 नोव्हेंबर 2019 आणि 08 फेब्रुवारी 2021 च्या अधिसूचनांनुसार संकलित केलेली माहिती. नागरी स्थानिक संस्थेद्वारे प्रतिवेदित साध्यता आणि अधिसूचनेमध्ये प्रतिवेदित केलेली साध्यता यांचा ताळमेळ केला नव्हता.

परिशिष्ट 7.3.

(संदर्भ परिच्छेद 7.2.1 ते 7.2.5)

भारत सरकारने नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत चाचणी-तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांची साधये

अनुक्र-मांक	नागरी स्थानीय संस्थेचे नाव	शौचालयांची व्यापकता (%)	सांडपाणी व्यवस्थेची व्यापकता (%)	सांडपाणी व्यवस्थेची संकलन क्षमता (%)	सांडपाणी प्रक्रियेच्या क्षमतेची पर्याप्तता (%)	सांडपाणी प्रक्रियेची गुणवत्ता (%)
	सेवा स्तर निकष	100	100	100	100	100
महानगरपालिका						
1	बृहन्मुंबई	100	80.9	72.73	43.8	85.7
2	नागपूर	100	70	70	65	94.12
3	ठाणे	100	66.3	41.2	100	100
4	वसई-विरार	100	13	13	16.22	17
5	पिंपरी-चिंचवड	100	83.53	88.14	88.14	100
6	नाशिक	100	97.68	100	100	99
7	अमरावती	100	3.12	11	11	0
8	लातूर	100	0	0	0	0
महानगर परिषदा						
9	कुळगाव-बदलापूर	100	60	50	80	100
10	खोपोली	100	0	0	0	0
11	अलिबाग	100	90	70	0	0
12	इचलकरंजी	100	50	100	40	100
13	बार्शी	100	0	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
14	तळेगाव-दाभाडे	100	0	0	0	0
15	महाबळेश्वर	100	100	100	100	100
16	मलकापुर	100	80	100	100	100
17	नंदुरबार	100	90	100	100	3
18	सिन्नर	100	0	0	0	0
19	चोपडा	100	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
20	त्र्यंबक	92	25	70	70	30
21	उस्मानाबाद	100	0	0	0	0
22	जालना	100	0	0	0	98.4
23	सिल्लोड	95	0	0	0	0
24	खुलताबाद	100	0	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
25	निलंगा	100	0	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही

अनुक्र-मांक	नागरी स्थानीय संस्थेचे नाव	शौचालयांची व्यापकता (%)	सांडपाणी व्यवस्थेची व्यापकता (%)	सांडपाणी व्यवस्थेची संकलन क्षमता (%)	सांडपाणी प्रक्रियेच्या क्षमतेची पर्याप्तता (%)	सांडपाणी प्रक्रियेची गुणवत्ता (%)
26	हिंगणघाट	100	0	0	0	0
27	काटोल	100	0	0	0	0
28	रामटेक	100	0	0	0	0
29	यवतमाळ	90-95	90-95	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
30	खामगाव	100	0	0	0	माहिती सादर केली नाही
31	नांदुरा	100	0	0	10	0
32	धामणगाव	100	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	0
नगर पंचायत						
33	तळा	100	0	0	0	0
34	शिराळा	100	0	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
35	मेढा	100	0	0	0	0
36	सिंदखेड	100	0	0	0	0
37	साक्री	100	6.4	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
38	रेणापुर	100	0	0	0	0
39	शिरूर-अनंतपाल	100	0	0	0	0
40	मोहाडी	100	0	0	0	0
41	लाखनी	100	0	0	0	0
42	भातकुली	100	0	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
43	मोटाळा	100	0	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही	माहिती सादर केली नाही
44	मुर्बाड	100	0	0	0	0
स्रोत: नागरी स्थानिक संस्थांकडून मिळवलेली माहिती						

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

परिशिष्ट 7.4

(संदर्भ परिच्छेद: 7.2.1 ते 7.2.5)

नागरी स्थानिक संस्थांनी नियत केलेल्या सेवा स्तर निकषांच्या तुलनेत साध्ये

अनु क्र मां क	नागरी स्थानीय संस्थेचे नाव	शौचालयांची व्यापकता (%)		सांडपाणी व्यवस्थेची व्यापकता (%)		सांडपाणी व्यवस्थेची संकलन क्षमता (%)		सांडपाणी प्रक्रियेच्या क्षमतेची पर्याप्तता (%)		सांडपाणी प्रक्रियेची गुणवत्ता (%)	
		लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये
महानगरपालिका											
1	बृहन्मुंबई	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	81	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	20	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	44	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	86
2	नागपूर	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	98	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	89	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	98	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	117	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100
3	ठाणे	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	99	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	76	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	41	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	76	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100
4	वसई-विरार	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	4	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	13	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	23	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100
5	पिंपरी-चिंचवड	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	83	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	131	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100
6	नाशिक	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	100	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	95	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	59	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	59	अधिसूचने मध्ये प्रकाशित केलेले नाही	माहिती उपलब्ध नाही
7	अमरावती	100	100	5	3	20	41	110	101	100	100
8	लातूर	100	100	25	7	25	0	50	0	50	उपलब्ध नाही
नगरपरिषदा											
9	कुळगाव-बदलापूर	100	100	75	57	75	77	100	79	100	96
10	खोपोली	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
11	अलिबाग	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
12	इचलकरंजी	100	100	43	41	60	59	63	59	100	100

अनु क्र मां क	नागरी स्थानीय संस्थेचे नाव	शौचालयांची व्यापकता (%)		सांडपाणी व्यवस्थेची व्यापकता (%)		सांडपाणी व्यवस्थेची संकलन क्षमता (%)		सांडपाणी प्रक्रियेच्या क्षमतेची पर्याप्तता (%)		सांडपाणी प्रक्रियेची गुणवत्ता (%)	
		लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये
13	बार्शी	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
14	तळेगाव-दाभाडे	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
15	महाबळेश्वर	100	100	95	95	95	100	80	51	100	100
16	मलकापुर	100	100	0	48	0	100	0	179	0	100
17	नंदुरबार	100	100	0	85	0	99	0	176	0	100
18	सिन्नर	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
19	चोपडा	100	100	0	0	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
20	त्र्यंबक	100	100	79	74	56	57	55	57	0	100
21	उस्मानाबाद	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
22	जालना	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
23	सिल्लोड	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
24	खुलताबाद	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
25	निलंगा	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
26	हिंगणघाट	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
27	काटोल	100	100	20	0	20	उपलब्ध नाही	20	उपलब्ध नाही	20	उपलब्ध नाही
28	रामटेक	100	99	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
29	यवतमाळ	100	98	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
30	खामगाव	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
31	नांदुरा	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
32	धामणगाव	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
नगर पंचायती											
33	भातकुली	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
34	मोटाळा	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
35	मुरबाड	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
36	तळा	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही

अहवाल क्रमांक 3 (महाराष्ट्रात चौऱ्याहत्तरावी संविधान सुधारणा अधिनियमाच्या अंमलबजावणीची परिणामकारकता)

अनु क्र मां क	नागरी स्थानीय संस्थेचे नाव	शौचालयांची व्यापकता (%)		सांडपाणी व्यवस्थेची व्यापकता (%)		सांडपाणी व्यवस्थेची संकलन क्षमता (%)		सांडपाणी प्रक्रियेच्या क्षमतेची पर्याप्तता (%)		सांडपाणी प्रक्रियेची गुणवत्ता (%)	
		लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये	लक्ष्य	साध्ये
37	शिराळा	100	100	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
38	मेढा	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
39	सिंदखेड	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
40	साक्री	100	100	0	0	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
41	रेणापुर	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
42	शिरूर-अनंतपाल	100	100	0	0	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही	उपलब्ध नाही
43	मोहाडी	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही
44	लाखनी	100	100	0	0	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही	0	उपलब्ध नाही

स्रोत: नगर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या दिनांक 8 फेब्रुवारी 2021 च्या अधिसूचनेमधून संकलित केलेली माहिती, नागरी स्थानिक संस्थांकडून लेखापरीक्षेला दिलेली साध्ये आणि अधिसूचनेमध्ये दिलेली साध्ये ह्यांचा ताळमेळ केला नाही,

परिशिष्ट 7.5

(संदर्भ: परिच्छेद 7.3.3)

चाचणी तपासणी केलेल्या नागरी स्थानिक संस्थांमध्ये अग्निशमन स्थानकांची कमतरता

अनु क्र	नागरी स्थानिक संस्थेचे नाव	आवश्यक अग्निशमन स्थानके	उपलब्ध अग्निशमन स्थानके	अग्निशमन स्थानकांची कमतरता
महानगरपालिका				
1	ठाणे	14	8	6
2	वसई-विरार	12	7	5
3	पिंपरी-चिंचवड	18	6	12
4	नाशिक	21	6	15
5	नागपूर	22	9	13
6	अमरावती	12	4	8
7	लातूर	4	2	2
नगरपरिषदा/नगर पंचायती				
1	कुळगाव-बदलापूर	3	1	2
2	यवतमाळ	2	1	1
3	मुरबाड	1	0	1
4	तळा	1	0	1
5	साक्री	1	0	1
6	मेढा	1	0	1
7	सिन्नर	1	0	1
8	इचलकरंजी	3	2	1
9	जालना	3	1	2
10	रेणापूर	1	0	1
एकूण		120	47	73
टीप: (i) उस्मानाबाद, (ii) नंदुरबार, (iii) खुलताबाद, (iv) त्र्यंबक, (v) शिरूर-अनंतपाल, (vi) अलिबाग, (vii) शिराळा, (viii) लाखनी, (ix) मोटाळा, (x) सिंदखेड ह्या नागरी स्थानिक संस्थांनी माहीत सादर केली नाही				

©
भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
www.cag.gov.in

<https://cag.gov.in/ag/Mumbai-i/en>